

ÓBUDAI EGYETEM

Keleti Károly Gazdasági Kar
Közgazdaságtudományi és Pénzügyi Intézet

SZAKDOLGOZAT

ÓE-KGK
2023

Hallgató neve:
Hallgató törzskönyvi száma:

Vogyeráczki Kevin
T006634/FI12904/G

ÓBUDAI EGYETEM
ÓBUDA UNIVERSITY

Óbudai Egyetem
Keleti Károly Gazdasági Kar
Közgazdaságtudományi és Pénzügyi Intézet

SAKDOLGOZAT FELADATLAP

Hallgató neve: Vogyeráczki Kevin

Szakedolgozat száma: SZD2207211155258754

Törzskönyvi száma: T006634/FI12904/G

Neptun kódja:

Szak: Műszaki menedzser (BSc)

Specializáció: Irányítási rendszerek specializáció

Projektmenedzser specializáció

A dolgozat címe: A kapitalizmus, mint gazdasági rendszer keletkezése és fő jellemzése

A dolgozat címe angolul: The origins and main characteristics of capitalism as an economic system

A feladat részletezése:

1. Fejtse ki az "antik" kapitalizmus kérdését!
2. Ismertesse a marxi kapitalizmus-elméletet - a kapitalizmus, mint kizsákmányolás!
3. Ismertesse a kapitalizmus polgári elméleteit - a kapitalizmus, mint racionális üzem!
4. Mutassa be a kapitalizmusnak, mint gazdasági rendszernek az eredményeit!

Intézményi konzulens neve: Dr. Molnár Máté

A kiadott téma elévülési határideje: 2023. 12. 15.

Beadási határidő: 2023. 12. 15.

A szakedolgozat: Nem titkos.

Kiadva: Budapest, 2023. 11. 09.

Intézetigazgató

A dolgozatot beadásra alkalmasnak találom:

Dr. Molnár Máté

belső konzulens

külső konzulens

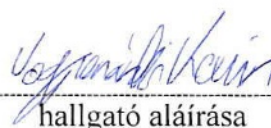
ÓBUDAI EGYETEM

Keleti Károly Gazdasági Kar

HALLGATÓI NYILATKOZAT

Alulírott Vogyeráczki Kevin (Neptunkód: [REDACTED]) hallgató kijelentem, hogy a szakdolgozat saját munkám eredménye, a felhasznált szakirodalmat és eszközöket azonosíthatóan közöltem. Az elkészült szakdolgozatban található eredményeket az egyetem és a feladatot kiíró intézmény saját céljára térítés nélkül felhasználhatja, a titkosításra vonatkozó esetleges megkötések mellett.

Budapest, 2023. november 27.

hallgató aláírása

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	1
1. AZ ANTIK KAPITALIZMUS.....	3
2. A MARXI KAPITALIZMUS-ELMÉLET: A KAPITALIZMUS, MINT KIZSÁKMÁNÁNYOLÁS.....	22
3. A KAPITALIZMUS POLGÁRI ELMÉLETEI: A KAPITALIZMUS, MINT RACIONÁLIS ÜZEM.....	34
4. A KAPITALIZMUS EREDMÉNYEI	48
5. ÖSSZEFOGLALÁS	55
IRODALOMJEGYZÉK	57
ABSZTRAKT	59
ABSTRACT	60

ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra: A hármas tagolás.....	12
2. ábra: Az ötös tagolás	14
3. ábra: Munkaórák száma Nyugaton és Keleten.....	44

BEVEZETÉS

A kapitalizmus jelensége globális szinten az egyik legmeghatározóbb gazdasági berendezkedés. A 16. században jelent meg és vált elterjedtté a kapitalizmus jelensége, mely a mai napig a gazdasági diskurzusok meghatározó kérdése.

Dolgozatomban e gazdasági rendszer jellemzőit és keletkezésének történetét kívánom bemutatni. Az első fejezetben a kapitalizmus gyors bemutatását követően az úgynevezett „antik kapitalizmus” jelenségével foglalkozom, ahol elsődlegesen Polányi Károly és Max Weber munkásságára hivatkozva mutatom be az ókori görög és római gazdasági berendezkedést, illetve vizsgálom, hogy ezek a korokat jóval megelőző, fejlett gazdasági berendezkedések képesek lettek-e volna arra, hogy megalapozzák a mai modern kapitalizmust, sőt akár ezekből organikus módon kifejlődhetett-e volna az. Majd Jánossy Ferenc elmélete alapján mutatom be azt az átmenetet, amely a középkori feudális gazdaságokból a kapitalizmus kialakulásához vezetett .

A második fejezetben a kapitalizmus kritikai megközelítését vizsgálom. Karl Marx és Immanuel Wallerstein műveit felhasználva vizsgálom azokat az elméleteket, melyek bírálták a kapitalizmust, valamint azt állították, hogy a kapitalizmus egyenlő a proletariátus kizsákmányolásával.

A harmadik fejezetben a kapitalizmus általánosabb bemutatása következik. Ebben a fejezetben annak polgári elméletei kerülnek bemutatásra, melyhez elsősorban Max Weber, Niall Ferguson, Werner Sombart, valamint Herman A. Diederiks munkásságát hívtam segítségül. Az előző fejezetben a kapitalizmus kritikája került bemutatásra, ezzel szemben ebben a fejezetben a kapitalizmus racionális elméleteire fektetem a hangsúlyt, majd arra keresem a választ, hogy van-e olyan másik kompetens rendszer, ami meg tudná dönteni a kapitalizmust. Van-e olyan rendszer, mely jobban és hatékonyabban tudna működni?

A negyedik fejezetben Peter L. Berger és Berend T. Iván műveinek elemzésével bemutatom, hogy a mai kapitalizmus hogyan működik, mennyit tudott fejlődni ahhoz képest, melyet Marx és a korábbiakban felsorolt szaktekintélyek műveikben bemutattak, illetve kritikával illettek.

Dolgozatom összefoglalásában a korábban felállított hipotézisek igazolása, illetve cáfolása olvasható.

A dolgozatomban felállított kutatási kérdések megválaszolása érdekében elsősorban szekunder adatokra támaszkodva végeztem kutatást. Ennek keretein belül a korábban említett tudományos szaktekintélyek munkásságán túlmenően folyóiratokat, valamint bizonyos esetekben online formában is elérhető tanulmányokat használtam fel kutatómunkám során.

1. AZ ANTIK KAPITALIZMUS

Dolgozatomban a kapitalizmus kérdését vizsgálom, melyhez elengedhetetlennek tartom a gazdasági forma értelmezését és bemutatását. A kapitalizmus kialakulása a nagy földrajzi felfedezésekhez és a protestáns vallásokhoz is köthető. A hosszú 16. század folyamán – amely Immanuel Wallerstein értelmezése szerint 1450-től 1640-ig tartott – a nyugati országokban jelent meg ez a berendezkedés, ekkor ugyanis a marxi értelmezés szerint a termelőeszközök többsége a burzsoázia, avagy a tőkésosztály kezébe került.¹ Ennek értelmében a proletariátus, avagy a munkásosztály nem rendelkezik semmivel, csupán a saját munkaidejével, mely munkaidőt eladhat a tőkésosztálynak azzal, hogy munkát vállal nála, azonban ezzel függésbe is kerülnek. Ebből adódóan pedig a burzsoázia kisajátítja azt az értéktöbbletet, melyet a munkásosztály számára megtermel, ezáltal kizsákmányolva azokat. Herman Diederiks meghatározása alapján „Kapitalizmusnak tekintjük azt a gazdasági rendszert, amelyikben a termelés vállalkozói alapon szerveződik, és a résztvevők saját felelősségükre és kockázatukra tevékenykednek, azzal a céllal, hogy minél nagyobb haszonra tegyenek szert”.²

A kapitalizmus kérdését vizsgálva érdemes visszanyúlni az ókori görög, illetve római gazdaságok elemzésére. Ezek a gazdasági rendszerek ugyanis korukban különösen előrehaladottnak és jól szervezettnek mondhatóak. Ebben a fejezetben az ún. „antik kapitalizmus” kérdését vizsgálom az említett országok kapcsán. Azt, hogy ez az antik kapitalizmus mennyire tekinthető a ma ismert kapitalizmus előfutárjának, illetve, hogy reális esély volt-e arra, hogy az ekkor működő rendszerekből organikusan kifejlődjön a 16. században elterjedő kapitalizmus.

¹ Wallerstein, Immanuel 1983: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Kiadó, Budapest 126. oldal

² Diederiks, H. A. et alii, 1995: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. Osiris Kiadó, Budapest 21. oldal

Az ókori görög gazdasági berendezkedést Polányi Károly könyve részletesen mutatja be. A kötet azt vizsgálja, hogy az ókori görög állam vezetése hogyan ismerte fel és alkalmazta a kereskedelmet, a piacok, valamint a pénz szerepét, melyre a korábbi ismert civilizációkban ilyen jól és alaposan megszervezett példa nem volt. A hellenisztikus korszak Nagy Sándor ázsiai hódításaitól (i.e. 332) számítható, míg a Római Birodalom aranykorszaka az i.u. első két évszázadra tehető. Ez a megközelítőleg öt évszázad jelentette az ún. „antik kapitalizmus” korszakát.³ Ebben az időszakban a gazdasági középpont megkérdőjelezhetetlenül a görög poliszok irányába tolódik. Ekkoriban fénykorát élte a gabona-, a rabszolga-, valamint luxuscikkek kereskedelme. Mindemellett pedig megjelenik és látványos fejlődésnek indul a banki szektor működése. Az ekkoriban makedón-görög uralom alatt álló Egyiptom a korszak legmeghatározóbb piac nélküli, központi tervezés alatt álló gazdasági rendszerét fejlesztette ki, mellyel a világ vezető gabona-termelője lett, melyet a gabonatermesztés állami monopolizálásával tudott elérni. Amellett, hogy saját belső termelési folyamatait monopolizálta, a gabonakivitellel is hasonlóan cselekedett, így a világ vezetője lett e területen. Ezáltal a Makedón-Görög Birodalom egy addig sosem látott piaci és redistribúciós rendszert tudott kiépíteni, mely a Római Birodalom számára példaként szolgált.⁴

A korszak jellemző tendenciája volt, hogy a belső termelési és gazdálkodási folyamatokban egy meglehetősen erős állami kontroll és felügyelet érvényesült, míg a külkereskedelem tekintetében egyre inkább nagyobb szerephez jutottak a kommerciális tevékenységek és a kereskedelem egyre szabadabb keretek között mozgott.⁵

Érdemes megállapítani, hogy a gazdasági kapcsolatok tekintetében eltérő fejlődési utat jár be a belső és külső kereskedelem. A külkereskedelem kapcsán hamar világossá vált, hogy a cserekereskedelem nem feltétlenül jó megoldás, hiszen nem ugyanolyan értékkel rendelkeztek az elcserélt áruk. Ezt felismervén kezdték el alkalmazni a pénzt, mint általános csereeszközt, mely értéke mindenhol megegyezett. Érdekes kiemelni, hogy az

³ Polányi, Károly 1984: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat Kiadó, Budapest 302. oldal

⁴ uo. 227-229. oldal

⁵ uo. 304. oldal

ókori Makedón-Görög Birodalom a világkereskedelem fellegvára volt, azonban belső kereskedelmének fejlettsége jóval elmaradt ennek fejlettségétől.⁶

Az értékcsereét Polányi az ókori görög gazdaság társadalmi kapcsolatainak tágabb kontextusába helyezte, és úgy vélte, hogy az emberi kapcsolatokhoz, és társadalmi hierarchiákhoz kapcsolódott szorosan. Az akkori értékcsere a mai modern piacgazdaságoktól nagy mértékben különbözött, mivel társadalmi kapcsolatokon alapult, nem létezett még akkor a tőzsde intézménye és más fejlett piaci mechanizmusok sem. Javarészt rokoni, ismerősi körökben zajlottak ezek az értékcserek, ahol egymással cseréltek árut vagy szolgáltatást. Ezáltal a társadalmi, szociális élet egyik kulcsfontosságú alkotóeleme volt ez a kereskedelmi forma. Az ókori Görögországban az érméket különböző fémekből verték, amiket a kereskedelem minden területén használtak, viszont amennyire jól működött ezeknek a használata, annak ellenére még mindig nagy mértékben használták az árucserét is. Polányi úgy véli, hogy az ókori görögök a pénz értékét az érmének tulajdonították, az érme értékét gyakran a benne található fémek aránya határozta meg. Az állam és a társadalmi intézmények nagy szerepet vállaltak a pénz rendszerében, ugyanis ők szabályozták a pénzérme verését, és azt kontrollálták, hogy valódi értéket képviseljenek. Az állam feladatkörébe tartozott az is, hogy a pénzt forgalomba hozzák. Ezáltal a kontroll által a pénz biztosítása stabil maradt.⁷

Polányi Károly véleménye szerint nem volt olyan jelentős szerepe a piacoknak az antik kapitalizmusban, mint a mai piacgazdaságokban. Nem rendelkeztek az ókori görögök olyan piaci szervezetekkel és intézményekkel, amik a mai modern piacokra jellemzőek. Hangsúlyozásra kerül a könyvben, hogy a piacok az antik kapitalizmusban a politikai, társadalmi, gazdasági rendszerektől nem voltak függetlenek. A keresletet-kínálatot, és az árakat a társadalmi körülmények határozták meg, ezek az áruk és szolgáltatások gyakran a társadalmi, illetve állami igények szerint voltak elosztva. Tehát az állam szerepe volt az, hogy irányítsa, kontrollálja az áruk igazságos elosztását a társadalom különböző rétegei számára.⁸

⁶ uo. 15. oldal

⁷ uo. 45-84. oldal

⁸ uo. 85-106. oldal

Érdemes feltenni azt a kérdést, hogy ha az adott gazdasági berendezkedés ily módon meghaladta a többit, akkor mi lehet az oka az antik kapitalizmus hirtelen hanyatlásának. Erre egy lehetséges magyarázatként szolgálhat a túlzott mértékű tervgazdálkodás, mely sem a gazdaságot, sem az azzal járó bürokráciát nem tudta fenntartani. Emellett a számos korlátozás és szigor is negatívan hatott a morálra, mely végül az antik kapitalizmus bukásához vezetett.

Bár az antik kapitalizmus szóhasználat terjedt el, valóban kapitalistának lehet ezt a rendszert jellemezni, melyből a mai rendszer kifejlődhetett volna? Valós lehet az az elképzelés miszerint a modern kapitalizmus előfutára volt ez a rendszer?

Karl Marx szerint az ókori görög berendezkedés semmiképpen sem mondható a modern kapitalizmus előfutárjának. Ennek oka, hogy véleménye szerint a kapitalizmusban nem csupán cserekereskedelem zajlik, hanem a termelési folyamat során valamilyen értéktöbblet keletkezik. Ez pedig a tőke. Elmélete szerint a tőke csupán a 16. században jelent meg, ugyanis akkor alakult ki az a típusú kereskedelem, mely ezt a vállalkozási formát lehetővé tette.⁹ Marx szerint azért a 16. század volt alkalmas ezen vállalkozási forma létrejöttére, mert ekkorra fejlődött a világkereskedelem olyan szintre, hogy a világpiac megjelenésével meg tudták nyitni a tőke modern élettörténetét.¹⁰ Továbbá az antik kapitalizmusban a termelésben alapvető szerepet játszott a rabszolgatartás is, aminek a gazdasági és társadalmi befolyásai alapvetően meggátolták a kapitalizmus létrejöttét. Szerinte annyiban hasonlított az akkori gazdaság a modern kapitalizmushoz, hogy a rabszolgák és a proletárok helyzete nagymértékben hasonló volt, mivel mindkét osztály elnyomás alatt áll.

Kicsit másképpen gondolkozik erről a témáról Max Weber. A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme című művében kifejti azt is, hogy miért pont a Nyugat talaján keletkeztek olyan művelődéstörténeti mozzanatok, amelyek egyetemes fontosságú fejlődés irányába mutattak. A tudomány, amelyet ma érvényesnek tartunk az csakis a

⁹ Karl Marx és Friedrich Engels művei 46. kötet: Marx, Karl 1972: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai 383-403. oldal

¹⁰ Karl Marx és Friedrich Engels művei 23. kötet Marx, Karl 1967: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálat. 1. kötet. 141. oldal

Nyugaton jött létre. A világ és az élet problémáival foglalkozó kérdések, a tapasztalati ismeretek, filozófiai és teológiai bölcseletek csak a hellenizmus hatása alá került kereszténység jellemvonásai. Hiányzott például az indiai geometriából a racionális bizonyítás, ami szintén a hellén szellem gyümölcse volt. Hozzájuk fűződik a fizika és a mechanika elsőkénti elsajátítása is. Az indiai természettudományokból hiányzott a kísérletezés alkalmazása is, amely antik próbálkozások után lényegében a reneszánsz alkotása lett. A modern laboratórium, és azzal együtt a gyógyítás biológiai és biokémiai alapjai is hiányoztak. Minden más területen a Nyugaton kívül hiányzott a racionális kémia. Az ázsiai bölcseletekből hiányzott a rendszeresség, és hiányoztak egyáltalán a racionális fogalmak is. A nyugati fejlődéshez elengedhetetlen fontosságú volt a római jog is, ami az egész nyugati jogrendszer alapját képezte. A kánonjogot, ami nemcsak egyházi, hanem világi ügyleteket is szabályzó jogrendszer, szintén a római katolikus egyház alkotta meg. A művészetekben is hasonló a helyzet. Különösképpen a zenében, a zenei hallás képessége úgy tűnhet más népeknél korábban és kifinomultabban fejlődhetett ki, mint nálunk. Viszont a racionális, harmonikus zene tekintetében mégis csak a Nyugaton fejlődött ki kifinomult mértékben. Erre példának tekinthető az akkordharmónia, a vonósnégyesek, a hangjegyzírások, a szimfóniák, illetve az operák. Ezekre másutt nem lelhetünk példára. Az építészetben is élen járt mindig is a Nyugat. Ugyan ismerték és használták Ázsiában is a csúcsíves keresztboltozatot, de mégis hiányzik a gótikus boltozat racionális alkalmazása, amely főként a tetszés szerint alakított terek befedését és a megfelelő súlyeloszlásokat jelenti. Ugyan a technikai alapok Keletről származnak, a kupolaépítés szintén a nyugati reneszánsz szüleménye. A könyvnyomtatás Kínában létezett már, viszont a ma ismert nyomtatott irodalom, mint a sajtó és a folyóiratok csakis Nyugaton létezett. Léteztek főiskolák mindenütt máshol, viszont a mai kultúrában is elfogadott iskolázott szakembereket máshol nem találhatjuk meg, mint a Nyugaton. A hivatalnokok is természetesen ősi jelenség a különböző kultúrákban, viszont egyetlen ország sem alakított ki szakképzett hivatalnoki rendszert. A politika és társadalmi egyesületek rendi szervezete elterjedt volt, de a rendi államot már csak a Nyugat ismerte.¹¹

¹¹ Weber, Max 1995: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. (Ford. Józsa Péter, Lissauer Zoltán, Somlai Péter.) Cserépfalvi, Budapest 9-11. oldal

Weber úgy gondolta, hogy a nyereségvágynak, más szóval szerzési ösztönnek önmagában véve a kapitalizmushoz nincs köze. A kapitalizmus nem a korlátlan vagyon felhalmozását jelenti, hanem egy olyan gazdasági rendszer kiépítését, amely elősegíti a hatékony termelést, a tőkefelhalmozást és az innovációt, mialatt jogbiztonságot, szabadpiaci versenyt biztosít. A kapitalizmus célja nem a korlátlan profitmaximalizálás, hanem a jólét és a gazdasági fejlődés a legtöbb ember számára.¹²

Továbbá úgy gondolta, hogy minden korszaknak megvolt a maga gazdaságára jellemző kapitalizmusa. Bár Weber azt vallja, hogy minden kornak megvolt saját maga kapitalizmusa, mégsem gondolja azt, hogy a dolgozatomban antik kapitalizmusként bemutatott időszak megegyezett volna modern kapitalizmussal, sőt azt sem vallotta, hogy képes lett volna ebből organikusan kifejlődni, ugyanis működési elvei és szelleme teljesen más irányba mutattak, mint a modern kapitalista szellem. Ennek okát a túlzott állami kontrollban látta, véleménye szerint ugyanis ezek az antik kapitalista rendszerek arra voltak berendezkedve, hogy politikailag kizsákmányolják mind az anya-, mind pedig a meghódított országokat. A birodalmi vezetés legfőbb célja pedig, hogy e területeken és egyéb közszolgálati területeken rabszolgákkal végeztessék el a munkát. Ezek rendszerek az elnyomásra épültek, ezzel szemben a modern kapitalizmus a békére és a racionalitásra épül, melybe effajta politikai beavatkozás nem férhet bele.¹³

Abban egyetért Marx-szal, hogy a 16. században alakulhatott ki a modern kapitalizmus. Véleménye szerint ennek oka nem más, minthogy megjelent a formális racionalitás. Azaz a folyamatosan növekvő ipar szükségessé tette, hogy a tőkések fejlesszék magukat és tervező, szervező és kalkuláló képességekre tegyenek szert, melyre a korábbi időszakokban nem volt példa.¹⁴

Ezáltal kijelenthető, hogy az antik kapitalizmusként ismert időszak csupán egy, a koránál jóval fejlettebb gazdasági korszak volt, mely nem tekinthető a modern, ma is ismert kapitalizmus előfutárjának.

¹² uo. 12. oldal

¹³ Polányi, Károly 1984: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat Kiadó, Budapest 307. oldal

¹⁴ Weber, Max 1987: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. kötet (Ford. Erdélyi Ágnes.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 101-154. oldal

A kapitalizmus eredetének vizsgálata során nem mehetünk el szó nélkül Jánossy Ferenc munkássága mellett. Ő „Az akkumulációs lavina megindulása” című művében vizsgálta a tőke történelmi útját a kapitalizmust megelőző időktől egészen – véleménye szerint – az ipari forradalomban történt kibontakozásáig. Szerinte a tőke extenzív önkiterjesztési folyamatából erednek a kapitalizmusnak a legfontosabb törvényszerűségei, amelyet így fogalma meg: „Az önkiterjesztő mozgás erőcentruma a tőke bővített újratermelése, a tőkeakkumuláció.”¹⁵

Ezek szerint a tőke önmagából való növekedésén van a hangsúly, mivel rengeteg potenciál van benne, és így az gazdasági növekedést tud elősegíteni. A kapitalizmusban feltételezhető, hogy csak a már működő tőke profitja halmozódik fel, azaz a tőke megléte a tőke saját növekedésének előfeltétele. E nézet szerint a kapitalizmus megszületése a már felhalmozott tőke minimális mennyiségének meglétéhez kapcsolódik. A bővített újratermelés törvénye alapján a ma létező tőke akkumulálásához kezdeti lendületként elegendő lehetett annyi tőke, amennyire a 17. század elején száz bér munkás alkalmazásához volt szükség, vagy amennyi a 16. század végén egy tíz bér munkást foglalkoztató üzemhez kellett.¹⁶ A legfőbb kérdés viszont az, hogy miért tudott csak nagyon lassan növekedni a meglévő tőke évszázadokon át?

A kérdés megválaszolása előtt először a gazdasági újratermelési folyamatokat tisztázza a szerző. A társadalmi újratermelés összetett folyamat, amely nem csupán a gazdasági újratermelést öleli fel. A teljes gazdasági keringéskör az, ami alkalmas arra, hogy egészben kifejezze a társadalmi újratermelési folyamatot. Ahhoz, hogy a teljes gazdasági keringéskört behatóbban ismerjük, szükséges az, hogy részekre legyen bontva. A keringéskör lebontásakor a benne dolgozó embereket is figyelembe kell venni. Az inputok között nemcsak a szükséges termelőeszközöket kell szerepeltetni, hanem az ott dolgozó emberek által elfogyasztott javakat is. Először az aggregálás útján halad, vagyis a legkisebb elemi keringéskörből kiindulva. Ennek felel meg az egyedi család, bár bizonyos esetekben ez lehet nagyobb is. Akkor áll fent ez a szituáció, amikor egy család valamilyen munkát nem tud elvégezni, és emiatt szükségszerűvé válik több ember együttműködése is, ilyen például a legénysége egy hajónak. Ekkor az elemi keringéskört

¹⁵ Jánossy, Ferenc 1979: Az akkumulációs lavina megindulása. Magvető kiadó, Budapest 5-6. oldal

¹⁶ uo. 5-11. oldal

ez a csoport alkotja. Aggregáláskor össze lehet vonni hasonló elemi keringésköröket, de különböző keringéskörök is összevonhatóak valamely termelő ágazat vertikális keringéskörévé, ilyen például a bőrfeldolgozás és a cserzőipar kettőse.¹⁷

Létezik tisztán horizontális aggregáció, melynek esetén minőségileg hasonló elemi keringésköröket vonunk össze. A vertikális aggregáció viszont különböző elemi keringésköröket foglal magába. Az input oldal kizárólag élő munkát, az output oldal viszont a fogyasztási javakat tartalmazza. A kör úgy zárul, hogy az outputot, a fogyasztási javakat legalábbis részben azok fogyasztják el, akiknek a munkája a keringéskör inputját alkotja.¹⁸

Az aggregálást egy példával szemlélteti: a parciális, de termelési tekintetben teljes vertikum képzéssel. Itt egy termék termelési folyamatáról van szó. Bármely termék megfelel, de ajánlott egy végtermékkel kezdeni. Példaként egy öntöttvasból, vagy zománcozott acéllemezből készült fürdőkád kerül említésre. Ebbe a keringéskörbe minden alkalmazott beletartozik, továbbá azok az üzemek is, amelyek alapanyagokat szállítanak a fürdőkádgyártáshoz. Példánk inputja azon javak együttese, amelyeket ebben a keringéskörben alkalmazottaknak az életfenntartásukhoz el kell fogyasztaniuk, outputja csak a fürdőkád. A gazdaság egésze egyes vertikumokra is tagolható, nemcsak gazdasági ágazatokra. Hasonló módon a teljes gazdasági körforgás is bontható egyes keringéskörökre úgy, hogy mindegyikük egész vertikumot tartalmazzon.¹⁹

Eddig nem esett szó a szolgáltató tevékenységekről. Ezeknek a legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy nem tárgyasul termékekben az elvégzett munka, illetve a szolgáltatást végző munkás tevékenysége időben egybeesik a vevő fogyasztásával is. Ezáltal egyidejűleg fogyasztásként és termelésként is jelen vannak. A szolgáltató tevékenység egyrésztől különálló ágazattá is összevonható, másrésztől pedig besorolható akármelyik szimpatikus keringéskörbe. Az előző példához visszaugorva, ha kiegészítjük szolgáltató tevékenységekkel, akkor már nem csak az ott dolgozó munkások tartoznak

¹⁷ uo. 12-16. oldal

¹⁸ uo. 16-17. oldal

¹⁹ uo. 18.21. oldal

bele abba a körbe, hanem kiegészül például a gyermekeiket oktató tanárokkal, vagy a hajukat nyíró borbéllal.²⁰

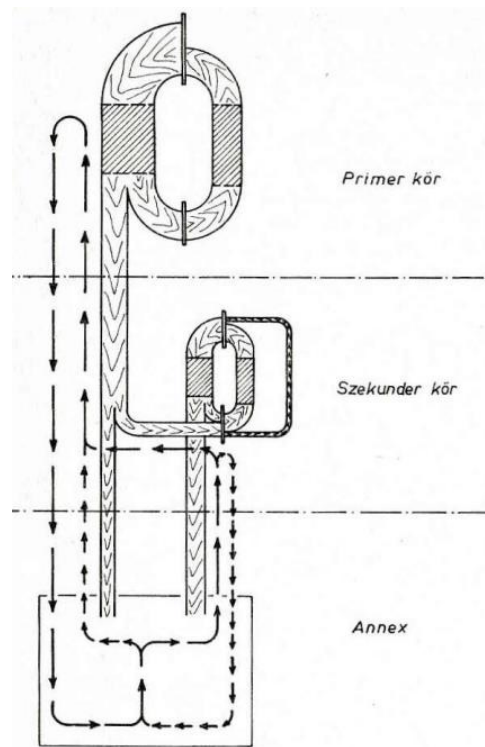
Ahhoz, hogy egy társadalmi formációt, esetünkben a kapitalizmust gazdaságilag behatóbb mértékben megérthessük, először a teljes keringési körfolyamatnak a részekre bontása szükséges. Kiindulni először is a kettős tagolásból lehet, amely Európában az V-X. század közötti idősakra, vagyis a korai feudalizmusra volt jellemző. Ennek a kettéosztottságnak a lényegi alapja az, hogy a népesség kettéoszlik azokon, akik a hatalmat gyakorolják, illetve azokon, akik uralkodnak. Az alávetetteknek azon kívül, hogy magukról kell gondoskodniuk, el is kell tartaniuk a felettük levőket is. A gazdasági keringéskör itt nem zárul mással, csak a hatalom gyakorlásával, mivel csekély az az ellenszolgáltatás, melyet az alávetett rétegek kapnak. Az uralkodó réteghez kerül a lecsapolt termékáram, amely kizárólag az ő újratermelésüket szolgálja. Azt alávetett részhez legfőképpen a mezőgazdaságban dolgozókat sorolhatjuk. Az uralkodó réteghez sorolhatók viszont mindazok, akik a lecsapolt termékáramból profitálnak, tehát minden nagybirtokos, az egyház és az állam vezetői. A mezőgazdaság mellé kell sorolni azokat az iparosokat és kézműveseket, akik csak mezőgazdasági területre termelnek. Viszont akik az uralkodó rétegek szükségleteire termelnek, vagy őket szolgálják - a másik oldalra soroljuk (például a hadsereg tagjai). Maradt egy rész, amely nem került még besorolásra, ez pedig nem más, mint a városi kézművesség. Az ő helyük attól függ, hogy melyik oldalra dolgoznak és hol adják el termékeiket. Vegyünk például egy aranyművest, aki a nagybirtokosok számára készít ékszereket, őt ugyanúgy a földjáradékból fizetik meg, ezáltal ő is a lecsapolt termékáramból részesül. Ennek értelmében az ő helye azonos a hadsereg tagjaival. A másik oldalhoz tartoznak azok a kézművesek, akik a mezőgazdaságban dolgozók részére adják el termékeiket, viszont nekik alacsonyabb a számuk.²¹

A kettős tagolással még nem kaptunk teljesen összetett képet a folyamatokról. Következő lépésként a hármas tagolást nevezi meg az író, amely a XI-XIV. századi Európára volt jellemző. Ennél a lecsapolt termékáramtól függő részt osztjuk ketté. Azok a kézművesek, és iparosok, akik eddig a második részhez lettek sorolva, most külön részt fognak képezni.

²⁰ uo. 21-26. oldal

²¹ uo. 27-31. oldal

Az első részt, ahonnan a lecsapolt termékáram származik, primer körnek nevezzük. A második részt szekunder körnek hívjuk, amely a lecsapolt termékáramtól ugyan függ is, de termelés is zajlik ezen a területen. A harmadik részt annex-nek nevezzük, ide folyik be mind a primer, mind a szekunder körből a lecsapolt termékáram áruk formájában. A gazdasági keringésköröket grafikusán is lehet ábrázolni, íme itt található a hármas tagolás ábrája.²²

1. ábra: A hármas tagolás²³

A korábbi természetbeni fizetésről a pénzzel történőre való áttérés nagyban hozzájárult a szekunder kör megalakulásában, emiatt a továbbiakban úgy vesszük, hogy minden lecsapolás pénzben történik. Ez a pénzáram az ábrán feltüntetésre is került szaggatott vonalak formájában. Ugyan ez ellenkező irányba folyik, mint az áruáram. Ezáltal kiegyenlítettnek tekinthető a körforgás, viszont a primer körbe visszakerülő pénzáram is tulajdonképpen járadékokból és adókból tevődött össze. Az áruáramok a primer körből mind a szekunder kör, mind az annex felé folynak, a szekunder felől csak az annexbe. Az

²² uo. 32-35. oldal

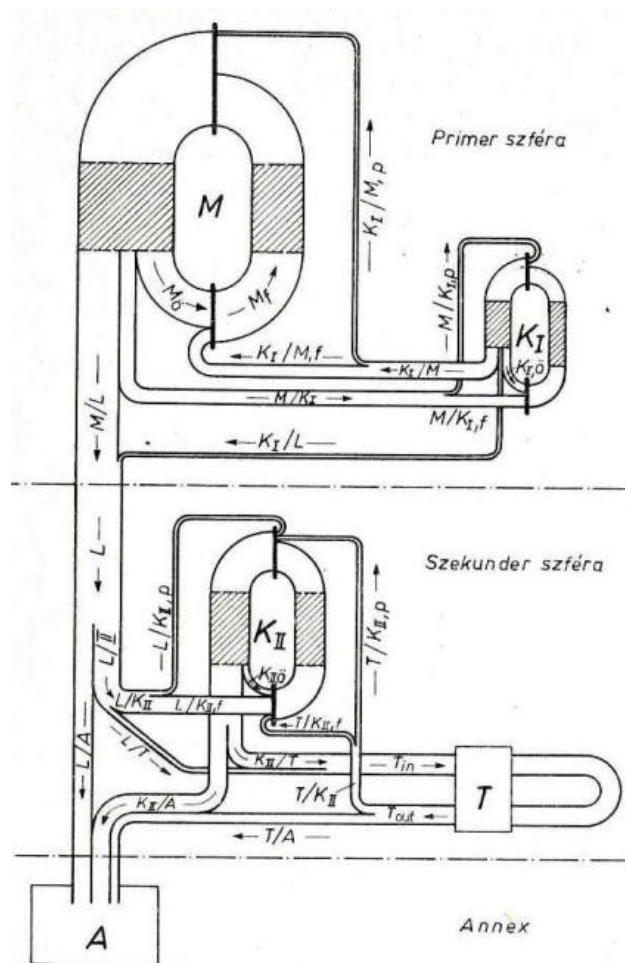
²³ uo. 36. oldal

annexből pedig pénz formájában folyik tovább a szekunder illetve a primer körbe. A pénzáramlásnak körre kell záródnia, másszóval pénzcirkulációnak kell lennie. Ez a cirkuláció a lecsapolt árammal ér körbe. A szekunder körben élő lakosságréteg is adózási kötelezettségekkel rendelkezik, ami csak az annex felé áramlik. A szekunder kör felől a primer irányába nincs áruáramlás sem. Az annexből áruáram pedig egyáltalán nem indulhat ki, ellenben szolgáltatások igen. Az, hogy a szolgáltatásokat hova helyezzük a hármas tagolásnál, azon múlik, kiknek a részére dolgoznak, kiknek adják el szolgáltatásaikat. Tehát az a borbély, aki a parasztok haját nyírja, az a primer körhöz, aki a városi kézművesét, az a szekunder körhöz, illetve aki az udvarban a gazdagokét, az az annexhez tartozik.²⁴

A végső, és egyben a legpontosabb rálátás érdekében a hármas tagolás után az ötös tagolásra térünk át. A XV-XVIII. századot jellemezte ez a társadalmi formáció, amikor a nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás kora megkezdődött. Ezekről részletesebben említést fogok tenni a dolgozatom további részében. Az ötös tagolás ad már egy olyan összefogó képet, aminek segítségével részletesebb ismeretekhez juthatunk. Ennél az annexet teljesen változatlanul hagyjuk, a primer illetve szekunder kört viszont két-két részre tagoljuk. A primer körnél a mezőgazdaság és a vidéki kézművesség lett kettéválasztva. A szekunder körön belül városi kézművesség mellett a tengerentúli kereskedelmet külön tüntetjük fel.²⁵

²⁴ uo. 37-39. oldal

²⁵ uo. 39-41. oldal

2. ábra: Az ötös tagolás²⁶

Első körben a mezőgazdaságról szeretnék szót ejteni. Az ábrán M betűvel jelöljük. A mezőgazdaság a történelem folyamán mindig a legnagyobb gazdasági ágazatot tette ki. Ez egészen az ipari forradalomig volt jellemző, de egyes elmaradottabb országokban még a mai napig is ez tapasztalható meg. Az idő előrehaladtával a gazdaság más ágazatai leváltak a mezőgazdaságról, így különült el a mezőgazdaság önálló szférává. Eredetileg a mezőgazdaság magába foglalta az újratermeléshez szükséges szinte valamennyi foglalkozást. Ebből a keringéskörből váltak ki idővel egyes tevékenységek, mint például a kézművesség egyes ágai. Valamennyi parciális gazdasági keringéskörben a javak termelése mellett fontos a munkaerő újratermelése is. Ebben a keringéskörben a földművelésen kívül az állattenyésztés is nagy szerepet kap. A mezőgazdaság az a szektor, amelyben az önellátás rendkívül nagy szerepet játszik. Erre egy ellenpéldának a bányászatot említhetjük. Annak a szektornak a fenntartása nagyban függ az árucserétől,

²⁶ uo. 42. oldal

hogy el tudják adni termékeiket, ezáltal az önellátása nem jelentős. Ezért a bányászat a mezőgazdasággal teljesen ellentétes. A vadászatot és a halászatot még a mezőgazdasághoz szokás sorolni, viszont annyi különbség van köztük, hogy sokkal kevesebb a földjáradék fontossága.²⁷

A kézművesség egyrészt a primer körhöz tartozik, ahol a falusi kézművességet foglalja magába, itt jele a KI. Másrészt a szekunder körhöz is tartozik, ahol a városi kézművességre terjed ki, és itt a jelölése KII. A KI keringési körhöz tartoznak még azok a kézművesek, iparosok, vagy szolgáltató tevékenységet végzők is, akik ugyan nem feltétlen a falvakban laknak, de termékeik/szolgáltatásaik ott kerülnek felhasználásra. A KI keringési kör csak a mezőgazdasággal együtt képes teljes vertikumot alkotni, ami ennek megfelelően a primer kör egésze.²⁸

A primer kört azért kellett két részre osztani egyrészt, mivel a mezőgazdaság annyira domináló szerepet játszik benne, hogy emiatt a kézművesség ezen része szinte elveszne mellette. Másrészt a két részre tagolás következtében egyértelműen látható a szférán belüli áru- illetve termékcsere.²⁹

A lecsapolt termékáramot az L jelöli, ezen belül a KI/L a kézművesek, az M/L a parasztok leadásait jelzi. A lecsapolt termékáram nagysága a járadékok és az adók összegeként meghatározható. Ahhoz a folyamathoz, amely az egyes kézművesek a primer körből a szekunder körbe történő átlépéséhez vezetett, nagyban hozzájárult az a jelenség, amikor a KI/L kézművestermékek árama meghaladta a kézművesek fizetési kötelezettségét. Ez annyit takar, hogy például az a cipész, aki eddig a parasztnak készített termékeket, áttér arra, hogy vagy a hadsereg, vagy a városi lakosság számára dolgozzon, ő is átkerül a szekunder szférába, a KII keringési körbe anélkül, hogy munkahelyét elhagyta volna. A kivétel kedvéért akár egyes parasztnak is tartozhatnak a szekunder szférához, ha megtermelt árujukat kizárólag a gazdagok számára adják el.³⁰

²⁷ uo. 45-50. oldal

²⁸ uo. 50-51. oldal

²⁹ uo. 52-53. oldal

³⁰ uo. 57-60. oldal

A szekunder szféra nagy részét kitevő KII keringési kör legnagyobb részét a városi kézművesség képezi. A kapitalizmus előtti időkben a primer és a szekunder szférát a falu és a város közötti határ választotta el, ami idővel megváltozott. A városiak hozzávetőlegesen 60-65 százalékát a KII keringési körhöz kell számolnunk, mellettük még az a nem túl jelentős paraszti réteg is ide tartozik, akik átkerültek a primer körből, továbbá a bányászatnak a jelentős része is itt foglalja el a helyét. Ugyanis a nemesfémek, ezüst, arany, az ércbányászat termékei nagyrészt az annexbe kerülnek. A nemesfémekből készült fémpénzek felhasználása is csupán az annexben, és a szekunder szférában történt meg. A bányászatnál egyedül a sókitermelés és a szénbányászat képez kivételt, amelyek termékei nem csak a kiváltságosokhoz jutnak el.³¹

A szekunder szférában különálló részt képez a tengerentúli kereskedelem. Az áramlásdiagramon viszont csak egy úgynevezett „fekete dobozként” kerül ábrázolásra, és nem keringéskörként. Ez azért történt így, mivel az itt foglalkoztatottak életük jelentős részét hazájukon kívül töltik, ebből kifolyólag ellátásukra a belföldről, illetve külföldről szerzett javakat is jelezni kellene a diagramon inputként, amelynek mindkét részét fel kellene osztani három részre is. Az output oldala sokkal érdekesebb, és említésre méltó. Ennek a fajta kereskedelmi formának rendkívül magasak a kivitelezési költségei, ezáltal csak úgy éri meg a működtetése, ha főként rangos árukat importálnak. Ebből egyértelműen következtethetünk arra, hogy az annexbe kerülő luxustermékek tartoznak az importált áruk közé. A tengerentúli kereskedelem szerepe miatt a szekunder szférához sorolandó. Ez azért is elfogadható így, mivel ugyan létezik gabonaimport is, de abból csak elhanyagolhatóan kevés jut a primer körbe. Az ipari forradalomig, a kapitalizmus kibontakozásáig rendületlenül fennáll az a tény is, hogy az árucsera a fölöslegek cseréjével kezdődik, amelyek végül az annexbe kerülnek vagy közvetlenül, vagy úgy, hogy a szekunder szférában teljesen feldolgozzák azokat.³²

A szekunder szféra hatékonysága nem a saját termelékenységétől függött, hanem a primer körből lecsapolt termékáramtól, tehát a mezőgazdaság termelékenységétől, ami azt vonta magával, hogy több iparost, kézművest tudjanak alkalmazni a szekunder körben. Ezzel

³¹ uo. 61-67. oldal

³² uo. 67-73. oldal

szemben ha a mezőgazdasági termelés lecsökkenne, a primer szféra mellett a városok gazdaságai is hanyatlásnak indulnának.

A szekunder körben vásárolható és elfogyasztott termékek mennyiségét még ki lehet számolni, ha a primerből lecsapolt áram állandó, ezzel szemben az annexnek az igénye tulajdonképpen végeláthatatlan. A felsőbb rétegek természetesen jobban örülnek annak, ha minél több ékszert fel tudnak halmozni ugyanannyi pénzért, mint korábban, ezáltal a kézműves is kétszer annyit dolgozzon a számukra. A kézművesek e helyzet ellen csak úgy védekezhetnek, és úgy érhetnek el jó megélhetést maguknak, ha kiküszöbölik az egymás közti versengést, és a saját számukat korlátozzák. Ennek érdekében a céhek több szabályozást is hoztak, például a munkaidő szabályozását.³³

A céhek sikerességének mérésére azt kellene megállapítani, hogy mennyire sikerült meggátolniuk, hogy a parasztokhoz hasonlóan többletmunkát végezzenek. A primer körrel ellentétben a szekunder körnek van inputja és outputja is, tehát ha az output oldalon kiáramló termékáram nagyobb, mint input oldalán, akkor beszélhetünk többletmunkáról. Először is ez azért jelent a vizsgálatnál problémát, mert más-más termék áramlik be és ki a szekunder körből, ezáltal mértékegysége különböző, és nem mérhető. Másodszor a keringéskörön belüli fogyasztást és az annex felé áramló termékeket sem tudjuk egymással összehasonlítani, mivel teljesen különböznek egymástól. A szekunder körön belüli fogyasztás nagyrészt a primer körből lecsapolt termékáramból áll, az innen az annex felé folyó áruáram pedig javarészt luxuscikkekből. Következtetésképpen annyit tudunk megállapítani a szekunder körből lefözlött többletmunkáról, hogy egyértelműen nem határozható meg. Viszont annyit ki lehet jelenteni, hogy lefözlhető többletmunka a szekunder körben is, viszont ez az egész keringési kör működését nem befolyásolja. Ezzel szemben a primer körből lefözlött többletmunka a szekunder kör működésének alapfeltétele. Így a kiindulópontunkhoz jutottunk vissza, a szekunder kör az egész keringési körben adott. A céhek azon igyekezhetnek viszont, hogy helyzetüket javítsák és megakadályozzák kizsákmányolásukat.³⁴

³³ uo. 74-79. oldal

³⁴ uo. 79-86. oldal

Ha a tudomány és a technika alkalmazását vizsgáljuk egy adott szférában, elképesztő különbségeknek lehetünk szemtanúi. Amíg a haditechnika rendkívül magas szinten volt, addig a kézműipar teljesen le volt maradva, dolgozói még nagyrészt kézi szövőszéket, fazekaskorongot és rokkát használtak, holott meg lett volna a szükséges tudás ahhoz, hogy megkönnyítsék dolgukat. Ennek az volt az oka, hogy a céhek arra törekedtek, hogy a kézművesek számát korlátozzák, ezáltal biztosítsák mindegyikük számára a munkát. A gépeket is mellőzték ahol csak tudták ennek érdekében, és csak ott használták, ahol nem volt elég munkás a félkésztermék késztermékké való előállításához. Az is tény, hogy a haditechnikában alkalmazott fejlesztések a gazdaságiakhoz viszonyítva előbb hasznosíthatóak. Az, hogy a céhek a saját számukat korlátozták és hogy a technikát nem alkalmazták fejlesztésekre, az érthető. Viszont a mezőgazdaság fejlesztéséből nekik is profitjuk származhatott volna, ennek ellenére mégsem került erre sor. Erre az egyik magyarázat a gépek úgynevezett „kitiltása” a szekunder körből, ami eredeti feladatáról levált és erkölcsi kérdés lett belőle. A szekunder kör technikáját nem alkalmazták a mezőgazdasági eszközök fejlesztésére, a céhek olyan kontrollt tartottak, hogy csak azt engedélyezték a kézművesek számára, hogy hagyományos mezőgazdasági eszközöket készítsenek. A mezőgazdasági eszközök fejlesztését a falusi kézművesek kezdeményezhették volna, ellenben nekik meg nem volt meg a technikai háttérük ehhez. A szekunder szférában bekövetkezett önállósodás következtében a tudomány ezen a helyen háttérbe szorult, pedig a bőség talaján állt. Bármennyire is nehéz beismerni, de a szekunder szféra nemcsak a parasztok kizsákmányolását foglalja magába, de a haladás bölcsője is. És amit még mindenképpen be kell ismerni, hogy a javak igazságtalan elosztása vezetett a fejlődéshez.³⁵

A bővebb bevezető végéhez érkeztünk, ezúttal most tudunk rátérni a kapitalizmus kialakulásának kérdéséhez. Már az ipari forradalom előtt is akadtak kapitalista vállalkozások, ám ezek a tőkeakkumuláció törvénye szerint nem tudtak gyarapodni. Jánossy szerint az összes kapitalista vállalkozás a szekunder szférában volt megtalálható. Ezeknek a vállalkozásoknak a megléte, csakugyan, mint a szekunder kör egészének, a primer szférából lecsapolt termékáramtól függött. Ezen kívül szükség volt bér munkások alkalmazására, illetve jelentős mennyiségű munkaerő együttműködésre és áruforgalomra is. Ahhoz, hogy még egyszerűbben meg tudjuk érteni ezeket a feltételeket, a tengerentúli

³⁵ uo. 86-94. oldal

kereskedelmet is meg kell vizsgálni. Itt jelentős mennyiségű tőke halmozódott fel, és ha csak mennyiségileg vizsgálnánk, akkor tekinthetnénk a tengerentúli kereskedelmet kapitalista zárványnak is, ahonnan a tőke bővített újratermelése kiindulhatott volna. Viszont ha a szárazföldi belföldi kereskedelmet vesszük figyelembe, ott a tőke egésze szinte a szekunder körön belül maradt. Ebben a korszakban a szállítás még nem vált el a kereskedelemről, ezért az árucserébe nem volt szükség közvetítők beavatkozására. A mezőgazdaságban a tőke az ipari forradalom előtt és utána sem tudott igazán gyökeret eresztetni. Ellenben a bányászat viszont az a szektor, ahol a legkedvezőbb feltételek voltak adottak a tőke bővített újratermelésének szempontjából. Elsősorban azért, mert jelentős munkaerők kerültek mozgósításra, továbbá az itt készült termékek egésze az önellátás hiánya miatt bekerült az termékforgalomba. Ami viszont tény, hogy a bányászat termékei szinte kizárólag a szekunder körbe kerültek, emiatt az itt található kapitalista vállalkozások is ehhez a keringési körhöz tartoztak.³⁶

Az ipari forradalom előtt a tőke a szekunder körön belül cirkált csak, innen nem tudott kirobbanni. A nagykereskedőknek, akik a kereskedelmi tőkét használták, eszköz ágában nem volt a primer kör felé kacsingatni, mivel onnan nem vártak hasznót, pedig ez lett volna az az út, ami egy olyan lavinát indítana el, amire addig senki nem is gondolt. A kapitalizmus keletkezéséhez az egyetlen utat a tőkének a szekunder szférából a primerbe történő kiterjesztése jelentette.³⁷

Néha szinte jelentéktelennek tűnő döntések folyamán születnek meg új korszakok. Ez a kapitalizmus keletkezésénél is hasonlóan történt. Ez úgy indult meg, hogy az úgynevezett „Verleger” kereskedők elkezdtek vidéken is piacok után kutatni, és árusítani. A városoktól a falvak irányába nem igazán volt a kereskedelemben átjárás, néhány kereskedőt kivéve, akik a falvokról vásároltak fel kézműves- illetve agrártermékeket tulajdonképpen csakis önös érdekük kiszolgálásáért, akik nem is gondolták, hogy ezzel egy olyan lavinát indítanak el, amely a tőkének a primer körbe való beáramlásához fog vezetni. A Verlegerek – hogy saját dolgukat megkönnyítsék – szállítási szerződéseket kötöttek falusi kézművesekkel (kiváltképpen takácsokkal) és ennek értelmében nekik egy bizonyos mennyiséget adott időszakonként le kellett szállítaniuk. Ebben az is állt, hogy

³⁶ uo. 95-99. oldal

³⁷ uo. 101-104. oldal

előleget nyújtottak a falusiak számára, de a takácsoknak ellenben egy bizonyos megtermelt árumennyiséget el kellett raktározniuk, amit nem vihetek piacra egyből. A későbbiekben az is kialakult, hogy egyes munkaeszközöket a kereskedők bérbe is adtak a takácsoknak. A Verleger kereskedők a gazdaságban betöltött pozíciójukat tekintve még mindig a szekunder körhöz tartoztak, mivel az annexnek adták el a termékeiket. Ellenben azok a falusiak, akik ezeknek a kereskedőknek dolgoztak – és idővel szinte csak nekik dolgoztak – a primer szférából a szekunder szférába kerültek át. Látszólag úgy tűnhetett, hogy a Verlegerek függöttek a takácsoktól, viszont ez pont az ellenkezőjévé alakult át. Azok a takácsok, akik elkezdtek ezen kereskedők számára termelni, elvesztették önállóságukat, és bér munkásokká alakultak át. Ezzel kialakult egy bér munkás réteg, amely nem kedvezett a takácsoknak, tulajdonképpen függőségük alakult ki a kereskedők felé. Nagyvonalakban ez a folyamat vezetett a tőke primer szférába való betöréséhez.³⁸

Ennek a nagyszabású kialakult bér munkásrétegnek ellenére vidéken továbbra is maradt egy kisebb számú takács csoport, akiknek természetesen jelentősen csökkent a számuk. Emiatt nekik a termelékenységüket fokozniuk kellett. Ez ahhoz vezetett, hogy elkezdték fejleszteni, és használni a munkájukat megkönnyítő gépeket. Azért van legfőképpen a takácsokról szó, mivel az ő általuk készített termékek nem luxuscikkek. Ellenpéldának említésre méltó a selyemtermelés, ahol kizárólag az annex számít felvásárló körének. Így ennek értelmében ezek a kapitalista vállalkozások nem tudtak elszakadni a lecsapolt termékáramtól való függésüktől. Ezzel szemben a takácsok ugyanolyan termékeket gyártottak a hadsereg számára, mint a vidéki parasztok részére is. A létrejött kapitalista vállalkozások amiatt, hogy a vidéken még önállóan dolgozó rétegeket is meg tudják semmisíteni, elkezdtek ipari mértékben termelni, amely döntő jelentőségűnek bizonyult. Ezek a textilipari vállalkozások voltak azok, amelyek a lecsapolt termékáramtól már függetlenedtek. Ezáltal csökkentek adózási és járulékfizetési kötelezettségeik. Ez ahhoz vezetett, hogy az eddigi normák megváltoztak: a lecsapolt termékáramtól való függőség már hátránynak számított, így az annex helyett az alsóbb rétegek kerültek a célkeresztbe és egyre több iparág ezen az úton haladt tovább. Az az iparos, aki továbbra is maga szeretett volna termelni egyénileg, és úgy mond „szembeszállt” a kapitalistákkal – szépen lassan elvesztette piacait, és szintén bér munkára kényszerült. Ezzel szemben az egyes kapitalista vállalkozások között is volt rivalizálás, viszont ők egymásnak egészséges

³⁸ uo. 107-112. oldal

konkurenciáivá váltak, így mindegyikük törekedett a fejlődésre és gyarapodásra. Az, hogy a munkamegtakarító gépeket a céhes kézművességgel ellentétben a primer szférában miért nem elleneztek, nagyon egyszerű. Alapjában véve a munkájuk megkönnyítésére szolgált, és bele sem gondoltak, hogy milyen következményei lesznek. Amikor a kapitalista vállalkozások elterjedtek, csak akkor kezdődtek a gépromboló megmozdulások az ő szférájukban. Viszont ekkor már ezek csak kétségbeesett, hiábavaló próbálkozások voltak. A szekunder szférában a lecsapolt termékáramból történő függőség miatt a kapitalista társaságok maximum egymás kárára tudtak volna hasznot hajtani maguknak, ez nem tette volna lehetővé a kapitalizmus létrejöttét. Amint viszont a primer szférába bekerült, ott az egészséges versengésnek, és a lecsapolt termékáramtól való függetlenségnek köszönhetően a tőke rohamos mértékben elkezdett akkumulálódni, ezzel – Jánossy értelmezésében – kezdetét vette a kapitalizmus.³⁹

³⁹ uo. 112-118. oldal

2. A MARXI KAPITALIZMUS-ELMÉLET: A KAPITALIZMUS, MINT KIZSÁKMÁNÁNYOLÁS

A kapitalizmus jelenségét számos kritika érte, ezek közül három főbb teoretikus munkásságát tartom fontosnak kiemelni, akik ezen kérdéssel foglalkoztak, ők különböző nézőpontokból kritizálták ezt a rendszert. Az első és talán legmeghatározóbb teoretikus nem más, mint Karl Marx. Marx 1818-ban született Poroszországban, és számos területen maradandót alkotott, filozófus, közgazdász, szociológus volt, őt tekintjük a kommunista mozgalmak atyjának és a marxizmus ihletőjének, munkássága jelentősen hozzájárult a társadalomtudomány fejlődéséhez. Életreszóló barátságot kötött Friedrich Engels-szel, akivel 1848-ban megírták A Kommunista Párt Kiáltványát, röviden Kommunista Kiáltványt. A kiáltvány hangsúlyozta azt, hogy az osztályharcok milyen fontossággal bírnak a történelem menetében. Ezen felül a munkásosztályt buzdította a forradalmi szerepvállalásra, mert szerzői úgy gondolták, hogy csak drasztikus módon lehet megdönteni az elnyomók hatalmát. A Kommunista Kiáltvány egyik kulcsgondolata az volt, hogy az emberiség fejlődése mindig is a történelemben osztályharcok folyamán valósulhatott csak meg.

Karl Marx nézetei szerint

„Az áruforgalom a tőke kiindulópontja. Árutermelés és fejlett áruforgalom, kereskedelem azok a történelmi előfeltételek, amelyek mellett a tőke létrejön. A világkereskedelem és a világpiac nyitják meg a XVI. században a tőke modern élettörténetét.”⁴⁰

E három mondatot vizsgálva Marx nézetei kapcsán két főbb feltételezést állapíthatunk meg. A teoretikus szerint azzal, hogy a tőke létrejöttének történelmi előfeltételei voltak, feltételezzük, hogy történelmi fejlődésen kellett keresztül mennie. Ezt igazolja, hogy amíg nem jelent meg az áruforgalom, addig magától értetődő, hogy tőkéről sem beszélhetünk még akkor sem, ha az annak tűnt. A tőke és a kapitalizmus fogalma egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Marx szerint azzal, hogy valaki tőkéhez jut azzal tőkessé válik, melyet az alábbiként fogalmaz meg:

⁴⁰ Karl Marx és Friedrich Engels művei 23. kötet: Marx, Karl 1967: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. 141. oldal

„[Az ő s]zemélye, vagy inkább zsebe, a pénz kiindulópontja és visszatérési pontja. Ennek a körforgásnak objektív tartalma – az érték értékesítése – az ő szubjektív célja, és ő csak annyiban funkcionál tőkésként, vagyis megszemélyesített, akarattal és tudattal felruházott tőkeként, amennyiben műveleteinek egyetlen indítéka az elvont gazdagság egyre fokozódó elsajátítása. A használati értéket tehát sohasem szabad a tőkés közvetlen céljának tekinteni. De az egyes nyereséget sem, hanem csak a nyereszkedés szüntelen mozgását.”⁴¹

A fentebbi idézet jól megfogalmazza Marx felfogását a kapitalizmusról. Véleménye szerint a tőke ugyanis nem egy olyan fölhalmozott nyereség, melyből ki tud alakulni a tőke, hanem egy olyan jelenség létrejötte, mely megszemélyesül az ún. kapitalistákban. Ez azt jelenti, hogy az ő értelmezése kapcsán a tőke nem egy eszköz, hanem egy olyan entitás, mely birtokosai gazdagodásához járul hozzá, mindinkább egy olyan személytelen dolog, melynek a kapitalisták válnak eszközévé és nem egymástól függetlenül, hanem együtt jön létre a kettő. Marx véleménye szerint létrejön egyfajta „modern tőke”, melynek feladata nem az, hogy az alapvető szükségleteket kielégítse az ember vele, hanem hogy a gazdaság növekedésének elősegítésére használja azt. Ennek értelmében kialakul egyfajta gazdasági körforgás, ahol már nem az ember használja a tőkét / pénzt, hanem éppen ellenkezőleg. A tőke eszközévé válik. A modern tőke megjelenése feltételezi, hogy a történelem bizonyos szakaszaiban már léteztek, voltak egyéb tőkék. Marx ezek létezését nem kérdőjelezi meg, azonban úgy gondolja, hogy ezek csupán egyfajta előregzései lehetnek a kialakuló új, modern tőkének. Ennek oka, hogy a modern tőke alkalmazása során nem csupán anyagi bevételt, hanem értéktöbblet képződést is jelent. Ennek értelmében a pénzirtokosnak a piacon belül valami új árut, vagy szolgáltatást kell felfedeznie, melyet el tud adni. Azzal, hogy az általa alkotott termék valamilyen sajátos, csak rá jellemző tulajdonsággal rendelkezik, azzal egy új értéket teremt. Ehhez azonban szükség van olyan dolgozókra, alkalmazottakra, akik számára előállítják e termékeket. Ezzel tárgyiasítva magát a munkát és magát a munkaerőt is. És ez az a mozzanat, mely hatalmas különbséget jelent a korábbi időszakokhoz viszonyítva, ahol elősorban a cserekereskedelem volt a meghatározó. Ott nem teremtettek értékét, ott csupán a rendelkezésükre álló javakkal kereskedtek, magas ár réssel, ha ügyesek voltak.⁴²

⁴¹ uo. 147. oldal

⁴² Korall, 19. évf. 72. szám. 42-50. oldal

Ezen a ponton fontosnak tartom megemlíteni Karl Marx és Friedrich Engels 1848-as munkáját, A Kommunista Párt kiáltványát. E műben a kommunista ideológiát mutatja be az író páros, melyből a Burzsoák és Proletárok c. fejezetet szeretném elsőként kiemelni. E fejezet alapfeltevése, hogy a történelmet az osztályok között zajló harcok szabták meg. A két szerző szerint a proletárok az elnyomottak, általánosságban szegények, akiket a burzsoázia, avagy a gazdag, tőkés réteg nyom el. Már e mondatból is kiolvasható, hogy a kapitalizmusban e két osztály közötti harc a meghatározó, avagy a gazdag tőkésosztály elnyomja a neki dolgozó szegény proletár osztályt, kik nagy mértékben függenek tőlük. Véleményük szerint annak, hogy a tőkésosztály uralkodni tudjon, legfőbb kritériuma nem más, minthogy a tőkének magánkézből kell összpontosulnia. Az ugyanis, ha ez az állam kezében összpontosul egyet jelent azzal, hogy az a társadalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítése érdekében intézkedéseket hozhat. Ahhoz azonban, hogy a tőke felhalmozódhasson a tőkésosztályon belül, ahhoz elengedhetetlen a bér munka alkalmazása, mely keretein belül a vagyonosok fizetnek a proletár osztály számukra elvégzett munkájáért. Ez tömören leírja, hogy mi a kapitalizmus lényege Marx és Engels szerint. Véleményük szerint ez a gazdasági helyzet azonban nem fenntartható és bukásra ítéli a burzsoá réteget. Ennek oka nem más, minthogy a folyamatosan növekvő termelésen, ezáltal pedig növekvő tőkéjükön kívül másra nem koncentrálnak, ezáltal nem vesznek tudomást a létrejövő proletár forradalmi egyesülésről, melynek keretein belül a munkásosztály tagjai összefognak és legyőzik a burzsoáziát.⁴³

A Kommunista Kiáltvány második fejezete a Proletárok és kommunisták címet viseli. Ebben a részében az alkotásnak a fő kérdése az, hogy milyen viszonyban állnak a proletárokkal a kommunisták. Azt mondják Marxék, hogy a kommunisták az egész proletariátus érdekeit képviselik, mivel nincsenek saját elveik, amelyek nem az egész mozgalom érdekeit képviselnék. A céljuk ugyanaz, mint az összes többi proletárpártnak, viszont abban mutatkozik meg a fölényük a többivel szemben, hogy ők kristálytisztán látják a proletármozgalom menetét, és az eredményeit is. A többi proletárpárttal karöltve az ő céljuk is az, hogy osztállyá kovácsolja a proletariátust és megdöntse a burzsoázia uralmát, ezzel átvegye az irányítást. Párhuzamba hozták a kommunizmust a francia forradalommal, mivel ott a hűbéri tulajdont szüntették meg a forradalom után, ezzel szemben a kommunisták a magántulajdon eltörlését tartották a megfelelő ötletnek. Úgy

⁴³ Marx, Karl – Engels, Friedrich 1998: Kommunista kiáltvány, Scolar Kiadó, Budapest 77-90. oldal

gondolták, hogy a polgári magántulajdon is osztályellentéteken alapul, emiatt valaki mindig mindenképp ki lesz zsákmányolva mások által. A bér munka is említésre kerül, ami úgy fogalmazódik meg a gondolataikban, hogy a munkabér, amit az egyes dolgozó kap, az pont arra lesz elég, hogy a saját kis létszükségleteit épphogy csak ki tudja elégíteni, ezáltal a proletár munkás csak azért él, hogy a burzsoázia egyre csak gyarapodó tőkéjéhez hozzájáruljon. A kommunisták állításuk szerint ennek a nyomorúságos arculatát akarják megszüntetni. Ezáltal akarják a burzsoáziát a szabadságtól megfosztani és megsemmisíteni. Véleményük szerint a magántulajdon a népesség körében már majdhogynem megszűnt, és ennek ellenére még mindig félnek attól az emberek, hogy a kommunisták szeretnék megszüntetni a magántulajdont, ennek értelmében nem is létezik az, amitől félnek az emberek, mert már elvették tőlük. A szöveg rácáfol arra, miszerint a magántulajdon megszüntetése egyfajta általános lustasághoz vezetne. A neveltetés intézményének megváltoztatását is céljukként tűzték ki, az addigi otthoni nevelés helyett az állami nevelést helyezték előtérbe. A nők helyzetére is felhívják a figyelmet. Szerintük a burzsoázia számára a nők csupán eszközök, a kommunisták társadalmában nem megengedett mások feleségének az elcsábítása, szóval számukra a házasság szentsége egy nagy értékekkel rendelkező dolog volt.⁴⁴

Marx és Engels tanítványaként is szokták nevezni Eduard Bernstein-t, aki megreformálta azok tanításait filozófia és polgári filozófia alapján. Bernstein nézetei alapján a szocializmus ideológiáját és gyakorlatát a társadalomba nem egyszerre, hanem fokozatosan kell bevezetni. Ez alapján Bernstein elképzelése az volt, hogy a kapitalista elvek alapján működő és fejlődő társadalomba fokozatosan építsenek bele szocialista elemeket, mely eredményeképpen a kapitalista berendezkedés automatikusan szocialista jelleget fog idővel felvenni.⁴⁵ Azonban ez azt feltételezi, hogy a szocializmus megvalósulása csak azt követően történhet meg, ha a kapitalizmust teljesen eltörölték. Bernstein elméletében megjelent a tőke demokratizálásának koncepciója, valamint a középosztályosodás jelensége is a már említett békés összenövés jelenségén túl. Ennek értelmében a tőkét demokratikus módon kellene az emberek számára elosztani, így nem

⁴⁴ uo. 90-99. oldal

⁴⁵ Jeszenszky Erik: Eduard Bernstein In. Korunk 1933 Január online elérhető: https://epa.oszk.hu/00400/00458/00279/1933_01_5872.html letöltés ideje: 2023.05.02

csupán a burzsoázia és a proletariátus osztálya létezne, akik között hatalmas szakadék tátong, hanem megjelenne a középosztály egyfajta hídként a két osztály között. Bernstein nézeteivel ezáltal feladta a Marx és Engels által hirdetett osztályharc jelenségét.

Mindemellett a munkásarisztokrata réteg korrumpáltságát is szentesítette az erkölcs nevében. A kapitalizmus rendszerében ugyanis véleménye szerint ezt a tevékenységet csak azért végzik az adott csoport tagjai, hogy saját boldogulásukat és előrehaladásukat segítsék. Ez a jelenség tehát nem a munkásarisztokrácia hibája, hanem csupán a kapitalizmusé és annak működéséé.⁴⁶

Bernstein véleménye szerint a jelentős politikai forradalmaknak általában két periódusát különböztethetjük meg. Az első a régi rendszer lerombolásából áll, aminek veszélye, hogy sokszor erőszakos jellegeket ölthet és hosszú időre elhúzódhat. Ha ezek fennállnak, az veszélyezteti a második szakasz, vagyis egy új és szükséges rendszer felépítésének sikerességét. Elmélete szerint a szocialistáknak arra kell törekedniük, hogy az első szakaszt a lehető legrövidebb időre redukálva hajtsák végre, ami a szocialista munkásmozgalom által szakszervezeti úton lehetséges. Erre példának hozza fel az 1918-as Németországot, amely erős szakszervezettel és iskolázott munkásmozgalommal rendelkezett, ami lehetővé tette, hogy a lehető legrövidebb időn belül véget vessenek a régi rendszernek és elkezdhessék az építkezést.⁴⁷

A kapitalizmust bíráló és kritizáló teoretikusok között mindenképp fontos kiemelni Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletét, melyet A modern világgazdasági rendszer kialakulása című kötetében ismertet. Ebben azt vizsgálja, hogy a XVI. századtól kezdődően hogyan alakult ki a tőkés világgazdaság. Wallerstein elméletének különlegességét adja, hogy alapvetően nem politikai, és nem ideológiai spektrumokon vizsgálta az adott jelenséget, hanem csak és kimondottan a gazdaság elemzése szempontjából. Elmélete szerint a kapitalizmus egy olyan világjelenség, mely felöleli az

⁴⁶ Rosa Luxemburg: A revizionizmus gyakorlati következményei és általános jellege. In: Társadalmi reform vagy forradalom? Első rész online elérhető: <https://www.marxists.org/magyar/archive/luxemburg/1908/tarsadalmi-reform-vagy-forradalom/ch02/05.htm> letöltés ideje: 2023.05.02

⁴⁷ Bernstein, Eduard 1989: A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai. Kossuth Kiadó, Budapest 249-250. oldal

egyes államokat és berendezkedéseket, így nem azok strukturális működése fogja meghatározni a rendszert, hanem a kapitalizmus fogja azokat. A modern értelemben vett kapitalizmus képes arra, hogy úgy is folyamatosan növekedjen és termeljen, ha nincs egy egységes politikai berendezkedés és struktúra. A világpiacot véleménye szerint a szuverén államok államközi rendszere működteti. Ebben a rendszerben azonban három hierarchiai szint fedezhető fel az adott térségek között: a centrum, periféria, valamint a félperiféria.⁴⁸

Centrumnak nevez minden olyan térséget, ahol komplex gazdasági tevékenységek folynak és alkotják az európai világ gazdaság magját, melyek a 16. században Hollandia, Anglia és Franciaország bizonyos területeit jelentette. Egy ideig Spanyolország is ezen az úton haladt, de idővel félperifériává vált. Itt megjelentek a fejlett iparok (pl. közlekedés), melyek a tömegpiaci gyártást célozták meg. Szintén jellemző, hogy az adott térség, ill. állam tőkésosztálya kezében összpontosul mind a helyi, mint a nemzetközi kereskedelem meghatározó része, valamint a mezőgazdasági termelési folyamatok is fejlett módon zajlanak. Az állattenyésztést is fejlett szinten művelik, amely azért is prosperitást hozott magával, mivel onnan például a búzatermesztéssel szemben többféle nyersanyagot nyertek ki: tejet, faggyút és bőrt is a húsaruk mellett. Angliában a 16. században elterjedt a juhtenyésztés, amely bekerítési folyamatokat eredményezett, ez továbbá a kisbirtokos yeomen farmerek és a vidéki kézművesség megerősödéséhez vezetett, akik egyre erősebb gazdasági és politikai erőt képviseltek.⁴⁹

Ettől különböznek a periféria térségek, ahol a mezőgazdaság a monokultúra elvein alapult.⁵⁰ E térségekre volt jellemző, hogy az általában tőkésosztály kezében lévő nagybirtokon termeltek, még hozzá kényszermunka keretein belül, mely a kelet-európai térségben a jobbágy-, az Amerikai Egyesült Államok területén a rabszolgamunkát jelentette, Latin-Amerikában pedig egy sajátos jobbágyrendszer, az *encomienda* működött. E térségre Wallerstein a 15. századi Lengyelország példáját mutatja fel. Az országban a tőkés réteg ugyanis felismerte az egyre inkább növekvő igényt a faárukra és

⁴⁸ Wallerstein, Immanuel 1983: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Kiadó, Budapest 673-698. oldal

⁴⁹ uo. 175-176. oldal

⁵⁰ Monokultúrás termelési formának nevezzük azt, ahol hosszú ideig csupán egy fajta állat-, ill. növény termesztése történik ugyanazon a területen.

gabonafélékre vonatkozóan. Azzal, hogy az ország nemesei és az arisztokrata réteg megkezdte a földbirtokok felhalmozását, azzal exponenciálisan megnőtt e területeken a munkaerőigény, melynek következtében kialakult az országban a második jobbágyság időszaka, ahol a röghöz kötésen túl ismételtén csökkentek a munkásosztály jogai is.⁵¹

Ezek a területek a feudalizmus jellemzői voltak meghatározhatók, bár nagyban különbözött ez a középkori európai feudalizmustól. A fő különbséget az jelentette, hogy míg korábban a helyi gazdaságok számára folyt a termelés, a kapitalizmus kezdeti szakaszában viszont a világ gazdaság számára termeltek. Ezt a munkaellenőrzési módot, amely ezeken a területeken folyt, piacra termelő kényszermunkának nevezzük. Ez annyit takar, hogy a parasztokat törvény által kötelezték arra, hogy a megtermelt termékeiket a világpiacra is értékesítsék. Kelet-Európa a nyugati birodalmak számára a legfontosabb nyersanyagbeszállítóvá vált, emiatt is hasonlított egy gyarmati birodalomhoz. Ehhez példának érdemes megemlíteni a balti kereskedelmet, ugyanis Nyugat-Európa többek között Hollandia, a balti búzától függött. Spanyol-Amerikában és Kelet-Európában a rabszolgatartás nem volt alkalmazható, mivel főként a búzatermesztés egy olyan ágazat volt, ami nagymértékű ellenőrzésre szorult, és ráadásul nem is volt olcsó, így hosszú távon nem lett volna jövedelmező. A piacra termelő kényszermunkások helyzete sem volt sokkal jobb a rabszolgákénál, viszont formálisan szabadabbnak voltak tekinthetőek, ezért is törődtek bele a helyzetükbe. A perifériaterületeken a bányászat és a mezőgazdaság vált a legjellemzőbb tevékenységgé, ahonnan a többlet akadálymentesen áramlott a centrumhoz. A centrumban jellemzően a népsűrűség jóval magasabb volt, így a mezőgazdaság kisebb területeken folyt, ezáltal intenzívebbé vált. Ők állattenyésztéssel is foglalkoztak, és sokkal jellemzőbb volt rájuk a sokszínűség a foglalkozások összes területén. Ez nekik lehetőséget nyújtott a fejlődésre az egy ágazatban leragadt perifériával szemben.⁵²

Végül, de nem utolsó sorban a félperifériás térségeket említi az író. Ezek olyan területek, melyek korábbi időszakban meglehetősen fejlettek voltak, az ipar fellegvárai voltak, azonban a gazdasági változásokra nem voltak felkészülve és nem tudtak azokhoz

⁵¹ Wallerstein, Immanuel 1983: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Kiadó, Budapest 673-698. oldal

⁵² uo. 155-167. oldal

alkalmazkodni, ezzel elveszítve meghatározó kereskedelmi szerepüket. Tipikus példaként említi Velence esetét, mely ipari fellegvár volt, azonban a nagy földrajzi felfedezések a hajózási útvonalak és központok áthelyeződését hozták. Erre, valamint a népességrobbanásra és az éghajlatváltozásban történt kihívásokra nem tudott a fejlett, de rugalmatlan gazdaság választ adni. A félperiférián alkalmazott munkaellenőrzési forma a részesbérlet, amely egy köztes állapotot jelent a két véglet között. Ezeken a területeken, ahogy az elnevezése is sugallja, a nagybirtokosok bérbe adták a földjeiket akár csak családoknak, ezáltal rövidtávú profitra törekedtek. Ez a forma mindkét fél részére praktikus volt, mivel kölcsönösen osztotta a kockázatot. A részesbérlet a piacra termelő kényszerszermunkánál előnyösebb vállalkozási forma a parasztok számára, mivel itt nincs rákényszerítve a munkára, ezáltal a termelékenysége magasabb fokon tud működni, bár az is igaz, hogy a munkaellenőrzés komolyabb feladatot igényel.⁵³

A kereskedelmi városok jelentőségei egyre inkább növekedni kezdtek, és az eddigi erőviszonyok nagyban át is alakultak, amelyet Wallerstein hosszas elemzések után ki is fejt. A 15. század végén Spanyolországban a földrajzi felfedezésekből következő arany- és ezüstimportból kifolyólag gazdasági felvirágzás ment végbe. Egészen a 16. század első feléig vezető gazdasági pozíciót töltötték be Európában. Ebben kulcsszerepet játszott Sevilla, amely az atlanti-óceáni kereskedelem központjává nőtte ki magát. Azonban Spanyolország fokozatosan kezdte elveszíteni vezető pozícióját Európában. Hanyatlásuknak egyik oka az volt, hogy a 14-15. században gazdasági recesszió sújtotta az egész világot, amelyre gyengébb gazdasága miatt nem tudott megfelelően reagálni, ellentétben az angolokkal, akik a juhtenyésztés mellett tőkéjük nagy részét textilipar fejlesztésébe fektették, ezzel elindultak az iparosodás útján. Másrészt a birodalmuk hatalmas méretei miatt közigazgatásilag nehéz lett volna az egészet rendesen felügyelni, vagy legalábbis költségei túl magasnak bizonyultak.⁵⁴

Több város is pályázott arra, hogy vezető gazdasági pozícióba kerüljön. A 16. század első felében Antwerpen fontos szerepet töltött be a világgazdasági kereskedelemben. Központi elhelyezkedése révén kapcsolatot teremtett a balti-tengeri és a földközi-tengeri kereskedelem között, Portugáliát és Angliát a világpiachoz kapcsolta. Azonban 1559-ben

⁵³ uo. 167-173. oldal

⁵⁴ uo. 312-327. oldal

pénzügyi válság söpört végig Európán, miután V. Károly német-római császár kimerítette birodalma forrásait, többek között Antwerpenben is. Mindez ahhoz vezetett, hogy elveszítette kedvező pozícióját, és Anglia elkezdje kiépíteni kapcsolatát Amszterdammal.⁵⁵

Antwerpen után egy másik mai holland város, Amszterdam volt az, amely fontos szerephez jutott a 16. század második felére. Kereskedelme nem tűnt túl erősnek, de központi elhelyezkedése miatt jelentős szerephez jutott, kiskereskedelme által ő biztosította az élelmiszert és a nyersanyagokat a nagyobb kereskedővárosoknak. Amszterdam a németalföldi forradalom alatt biztosította be központi pozícióját, ami az V. Károly uralkodása utáni gazdasági gyengeségekből és a közép- és alsóbb osztályok általános elégedetlenségéből fakadt. A katolikus vallást egyre inkább a spanyol birodalommal kapcsolták össze, amely a protestáns vallás észak-hollandiai megerősödéséhez vezetett. Számukra egyre inkább a nemzeti függetlenség elérése vált elsődleges céllá, az elsősorban nemzeti szabadságharc részben vallásivá alakult. A kálvinista erőszakos cselekedetek, amelyek végigsöpörtek az országon a protestantizmus megerősödéséhez vezetett, a vallás vált azzá a kapocssá, amely a különböző társadalmi osztályokat is egyesíteni tudta, és így kialakulhattak olyan politikai pártok, amelyek nemzeti öntudatra sarkallták az embereket. Idővel Németalföld déli része katolikussá, az északi része protestánssá vált. A holland nemesség is részt vett a szabadságharcban és a 30 éves háborúban, viszont jelentős arányban egyszerűen kihalt ez a réteg a harcok miatt. Voltaképpen a forradalom eredményezte a burzsoázia hatalomra jutását.⁵⁶

Hollandia a 16. században egyre inkább kezdte átvenni a kontrollt a balti-tengeri kereskedelem felett. Majd ezt kihasználva a világkereskedelem központi szerepét vették át, amely azt eredményezte, hogy még nagyobb jelentőségű lett az északi kereskedelem is. A rendszer működéséhez Kelet-Európa biztosította Hollandiának a gabonát és a hajóépítéshez szükséges nyersanyagokat. Övéké lett a legnagyobb fafelvásárló piac a világon, így kontrollálni tudták az árakat. A hajóépítés árainak csökkentésével elérték a szinte teljes felügyeletet a balti-tengeri kereskedelem felett. Ezáltal nemcsak tőke- és árupiaci, hanem hajózási központtá is váltak, ami az expanziós időszakban a további

⁵⁵ uo. 322-333. oldal

⁵⁶ uo. 346-356. oldal

gazdagodásukat is eredményezte. Hollandia azért is tudott ilyen erős gazdasági pozíciót kiépíteni magának, mivel nem jelentettek akkora politikai kockázatot, mint Anglia vagy Franciaország, belpolitikájába nem avatkoztak bele, így szabad kereskedelmi piacai fenn tudtak maradni.⁵⁷

Észak-Itáliának is megvolt a lehetősége, hogy megerősödjön, ugyanis a németalföldi forradalom kitörését követően Genova vette át Antwerpen bizonyos feladatait, így a spanyolok rajtuk keresztül kezdték szállítani az aranyat. A prosperitás azonban nem tartott sokáig. Egyrészt a mezőgazdasági viszonyok nem bizonyultak a legmegfelelőbbnek, a talajviszonyok rosszak voltak, a 16. század végén rengeteg csapadék is hullott, amely mocsarasodást eredményezett. Másrészt az elmocsarasodás maláriajárványt idézett elő, amely jelentős károkat okozott. Észak-Itália az iparát tekintve korábban, a 16. század elején még rendkívül fejlett volt, viszont amikor Anglia és Franciaország is az iparosodás útjára lépett, exportjuk kezdett beszűkülni, ami ezután csak Németországot és Németalföldet jelentette. Az olaszok továbbra is jó minőségű portékákat termeltek, de a munkabérek is magasak voltak, szemben a rosszabb minőségű, de olcsóbb külföldi árukkal, akik ezáltal kiszorították őket a piacról. Az íre a pontot Észak-Itáliának az 1630-ban kitört járvány jelentette, amikor a bérek még feljebb kúsztak az élelmiszerellátási nehézségek miatt. Így váltak centrumterületből félperiférikussá, karöltve Spanyolországgal.⁵⁸

A kapitalizmus lényegét Wallerstein abban látta, hogy a társadalmi tevékenységek legfőbb mozgatórugója és motivációja nem más, mint a tőke vég nélküli felhalmozása. Véleménye szerint az állam szerepe éppen ezért nem elhanyagolható, ugyanis képes megakadályozni, hogy bizonyos csoportok és egyének túlzott tőkére tehessenek szert. Ezt többek között adók kivetésével és egyéb szabályok megalkotásával tudja elérni.⁵⁹

Wallerstein a kapitalizmus egyik fő veszélyének azt tartotta, hogy a centrum térségek a rendelkezésükre álló tőkével képesek akarataikat a nála „visszamaradottabb” perifériákra

⁵⁷ uo. 357-361. oldal

⁵⁸ uo. 362-367. oldal

⁵⁹ Wallerstein, Immanuel 2010: Bevezetés a világrendszer-elméletbe. Eszmélet Alapítvány / L'Harmattan Kiadó, Budapest 85-116. oldal

és félperifériákra rákényszeríteni. Wallerstein munkásságát nagyon nagy mértékben befolyásolták Marx nézetei, melyekkel egyetért, mindössze annyi különbséget téve, hogy a kapitalizmus jelenségét nem nemzetállami, hanem globális keretek között kell értelmezni, ahol nem a nemesek nyomják el és használják ki a munkásosztályt, hanem a centrum térségek a perifériák és fél-perifériák működését. Az osztályharc Wallerstein munkájában elsősorban az egyének munkában elfoglalt pozíciói kapcsán jelenik meg. Véleménye szerint ugyanis az adja a modern osztályharc alapját, hogy ki milyen pozíciót tölt be a globális munkamegosztásban. Ez egészíti ki és élesíti a konfliktust, hogy a pozíciókhoz milyen jövedelmi szint és egyéni érdekek kapcsolódhatnak.⁶⁰

Véleménye szerint a kapitalizmus kialakulásához és megszilárdulásához olyan politikai berendezkedés is szükséges, melyben egybefonódnak a gazdasági és politikai érdekek egyaránt. Erre tökéletes példaként említi a nyugat-európai abszolutista berendezkedéseket a 15. században. Ezek a kormányzati formák azért lehettek sikeresek, mert itt az adott uralkodó réteg egyszerre támogatta a tőkés arisztokráciákat is, valamint a munkásosztálynak számító jobbágy rétegeket is. Ez leginkább abban mutatkozott meg, hogy a tőkésosztályt merkantilista gazdaságpolitika kialakításával, ill. folyamatos állami megrendelések biztosításával támogatta. Mindemellett azonban, ha szükségét érzete olyan intézkedéseket is fogantatosított kényszerítő hatalma révén, melyek a jobbágy osztálynak kedveztek. Az új politikai eszmék és forradalmi hullámok megjelenését is a kapitalizmussal hozta összhangba. Véleménye szerint ugyanis ezen eszmék és osztályharcok azért erősödhetek fel, mert az adott térség kapitalista berendezkedésének ellentmondásaiból alakultak ki. Véleménye szerint az adott térségek munkásosztálya nem volt megelégedve az adott rendszer működésével, ezért jöhetek létre olyan eszmék, mint a nacionalizmus, vagy akár a liberalizmus, melyek a fennálló rendszer hibáit kívánták helyrehozni.⁶¹

Wallerstein szerint a mostani rendszer éppen kettévál, azaz bifurkál. E szerint vagy egy olyan világrendszer létrejöttére van esély, mely a mostaninál sokkal hierarchizáltabb és

⁶⁰ uo. 85-116. oldal

⁶¹ uo. 116-142. oldal

bizonyos térségeknek, különösen a centrum térségeknek jelentősebb privilégiumokat biztosít, vagy egy a mostaninál egalitáriusabb, demokratikus új világrendszerre. ⁶²

⁶² uo. 143-150. oldal

3. A KAPITALIZMUS POLGÁRI ELMÉLETEI: A KAPITALIZMUS, MINT RACIONÁLIS ÜZEM

A korábbi fejezetben a kapitalizmus működésének bírálóiról volt szó. Ebben a fejezetben azokat a teoretikusokat és nézeteiket kívánom bemutatni, akik pozitív rendszerként ítélték meg a jelenséget. A kapitalizmus azon polgári elméleteit vizsgálom, melyek arra úgy tekintenek, mint egy racionálisan működő rendszerre. Ebben a fejezetben arra keresem a választ, hogy van-e olyan másik kompetens rendszer, ami meg tudná dönteni a kapitalizmust.

A Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet című kötetben, amelyet Herman Diederiks szerkesztett, a kapitalizmusnak három szakasza kerül megkülönböztetésre. Az első a rurális társadalomban kialakult kereskedelmi kapitalizmus. Ez az időszak 1450-től az 1600-as évek első feléig tartott, amikor egy lassú fejlődés, más néven konjunkturális időszak elkezdődött. Ekkor Poroszországban, Hollandiában és Angliában egy kereskedelmi jellegű fejlődés ment végbe a mezőgazdaság területén, és elkezdtek nyitni új piacok felé. A XV. századtól egy népességnövekedés is jellemezte ezeket az országokat, amellyel az urbanizáció újra erőre kapott. A rurális társadalomra jellemző volt, hogy a népesség nagy része még a mezőgazdaságban dolgozott, aminek hozama nem volt jelentős, úgy mint a piacok jelentősége sem. Az ebben a időszakban először távoli piacok felé nyitó kereskedőket tekintjük az első kapitalistáknak, akik kereskedelemmel keresték meg a bevételüket, nem pedig termeléssel, ebből adódik a kereskedelmi kapitalizmus elnevezés.⁶³

A XVII-XVIII. századtól kezdődő gazdasági változások vezettek a rurális társadalomból az ipari társadalomba, vagyis a kapitalizmus második szakaszához. Ezen időszakban elkezdődtek a modernizációs folyamatok, egyre nagyobb szerepet kaptak a szabadpiaci elképzelések, melyek a 19. században csúcsosodtak ki, amikor is a gazdasági szereplők nagyfokú önállóságot tudtak kivívni. Az ipari társadalomban a lakosság többségét az ipar

⁶³ Diederiks, H. A. et alii, 1995: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. Osiris Kiadó, Budapest 16-21. oldal

foglalkoztatta és a szolgáltatások szerepe is egyre inkább növekedett. A mezőgazdaságban új termékek kerültek piacra, továbbá a termelékenység fokozódott.⁶⁴

A kapitalizmus harmadik szakasza a kései kapitalizmus, vagy más néven a gondoskodó állam, amely elsősorban a demokratikus berendezkedésű országokban tudott érvényesülni és csúcspontját a II. világháború után érte el. Ezen országokban ugyanis a politikai vezetés igyekezett fellépni a szegényebb, sok esetben kizsákmányolt rétegek érdekeiért is, melynek értelmében igyekezett a gazdagabb rétegeket gyengíteni, ezáltal és egyéb állami kedvezményekkel segíteni a szegényebb társadalmi csoportokat. Mind a gazdasági, mind a demográfiai fejlődés új szintre lépett és erőteljesebbé vált. Ekkorra már a népesség túlnyomó része magasan képzett munkaerőt képvisel, csekély az analfabéták száma, a mezőgazdaság nagymértékben iparosodott és gépesített, ezáltal ebben a szektorban szűkül a foglalkoztatottak aránya, a szolgáltatói szféra válik fontosabb tényezővé.⁶⁵

A kapitalizmus elméletét és gyakorlatát vizsgáló elméletek képviselői közül sokan a 16. századra teszik a kapitalizmus kialakulását. Ellen Meiksins Wood véleménye szerint a kapitalizmus jelensége Angliában tudott kialakulni és nem a kereskedelem változásai hatására, hanem az ország birtokviszonyai miatt. Az ország gazdasági sikereit véleménye szerint kizsákmányolás árán érte el, ugyanis a gyarmatosítás új piacokat nyitott meg, mely együtt járt a munkaerő és erőforrások növekedésével is. Jellemző lett, hogy a földműves réteg pénzt kért munkájáért, valamint a javak, köztük az élelmiszerek piaci alapon történő vásárlása is megjelent.⁶⁶

Fontosnak tartom kiemelni Werner Sombart munkásságát, aki *A modern kapitalizmus* című művében taglalta a kapitalizmus kérdéskörét. Sombart kapitalizmus értelmezésében az alap meghatározó szerepet, hogy a tőkével rendelkező vállalkozó minél racionálisabban tudjon döntéseket hozni és cselekedni. A teoretikus szerint a kapitalizmus egy gazdálkodási mód, amelyen belül a kapitalista vállalkozás pedig a saját céljai által meghatározható gazdálkodási forma, melyeknek a célja, hogy rögzített szerződések

⁶⁴ uo.17-21. oldal

⁶⁵ uo. 20-22. oldal

⁶⁶ Wood, E. M. 1999: *The Origin of Capitalism*. Monthly Review Press, New York, 193-199. oldal

alapján termékeket és szolgáltatásokat úgy értékesítsen, hogy a tulajdonos ezzel többletértékhez jusson, mely a munka által valósul meg. Ez a többletérték nem más, mint a tőke. Sombart tőke-felfogása annyiban összeegyeztethető a marxi felfogással, hogy a kapitalista vállalkozót a tőke egyfajta megtestesítőjeként definiálja. Azonban számos kérdés területén elhatárolódik Marx elméletétől. Többek között hangsúlyozza, hogy tőkére nem csupán úgy lehet szert tenni, hogy bér munkások állítják elő a javakat. Sombart esetében a tőke azonban nem egy elméleti jelenség, hanem egy megszerezhető dologi jelenség. Szerinte úgy alakulhat tőkévé a dologi vagyon, ha azt egy bizonyos, előre meghatározott cél érdekében használják fel. Annak érdekében, hogy tőkét tudjon kovácsolni, a vállalkozó racionálisan mérlegeli, szervezi, tervezi, kalkulálja azt, hogyan tud minél nagyobb tőkére szert tenni. A későbbiek folyamán is fogok említést tenni a kapitalizmus szellemének jelenségéről. Sombart munkásságában ez úgy jelenik meg, mint egy olyan gondolkodás-, ill. életfelfogásmód, mely az adott korszakot jellemzi. Azonban ez a képesség nem alakul ki automatikusan, ezzel magyarázza, hogy bizonyos területeken, pl. Indiában nem alakult ki, éppen ezért véleménye szerint ez a tulajdonság elsősorban európai tulajdonság, mely egyenlő egyfajta szerzési vágygal. Véleménye és más kortársa szerint ez a tulajdonság leginkább a zsidó származásúak esetében tudott kialakulni, hiszen a történelem folyamán mindig egy elnyomott etnikum volt, éppen ezért egy olyan vallási-etnikai csoportra fejlődtek, kik szeretnének felemelkedni és meghatározó szerephez kívánnak jutni. Ahhoz azonban, hogy a kapitalizmus megvalósulhasson, először gazdasági tevékenységek folyamán pénzt kell csinálni, majd azt követően ezt össze kell kötni az ún. gazdasági racionalizmussal, azaz tisztában kell lenni az adott gazdasági szituációval, mely alapján fel kell ismerni, hogy hogyan lehet abban a lehető legmagasabb eredménnyel dolgozni.⁶⁷

Max Webernek A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme című könyve az egyik legjelentősebb alkotása, és a mi szempontunkból a legfontosabb is. Ő felekezeti szempontból közelítette meg a kapitalizmus keletkezésének körülményeit. Azt vette észre, hogy elsősorban Németországot vizsgálva, a felsőbb tanult rétegeknek (különösen a műszaki és kereskedelmi területeken), a tőketulajdonnal rendelkezőknek és a vezető pozícióban lévőknek a vallásukat tekintve sokkal magasabb arányban találni protestánsokat, mint más vallásúakat. Ez lett tehát a vizsgálatának kiindulópontja. A

⁶⁷ Korall, 19. évf. 72. szám. 50-54. oldal

protestantizmus a 16. században javarészt a jómódú városokban terjedt el. Ezáltal ők hamarabb megengedhették maguknak, illetve gyermekeiknek, hogy felsőoktatásban vegyenek részt. A lakossághoz viszonyított arányukat tekintve ezáltal jóval nagyobb számban voltak a protestánsok, mint a katolikusok, ám az is figyelemre méltó, hogy másfajta oktatásban is részesültek. Pár egyéb tény is felismert: katolikusok közül jóval kevesebben kerültek reálgimnáziumokba és felsőreáliskolákba is; nekik a számuk a nagyipari munkásságban is csekély mértékű, főként elődeik példáját követve a kisiparosok kerültek ki közülük, szemben a protestánsokkal, akik feltöltötték a gyárakban a nagyipari tanult munkaerőt. Az éppen uralkodó vallás által elnyomott kisebbségek körében is nagyobb a tettvágy a belső feszültségükből adódóan a haszonszerzésre és gyarapodásra, ami már megfigyelhető volt 2000 évvel ezelőtt a zsidóknál is, vagy Angliában a kvékerekénél. A protestánsok esetén viszont a történelem során mindig (akár alávetett, akár hatalmi pozíciót foglaltak el) meg volt a hajlam a gazdasági racionalizmus felé. Tehát ebből még nem következtethetünk arra, hogy az elnyomottság vezetett volna a kapitalizmus keletkezéséhez. A katolicizmus aszketikus tanai által a világi javakat elvetette, ezért náluk a haszonszerzésre való irányultság elenyésző, viszont a megbízható, biztos életet tartották fontosnak, és kockázatos döntéseket kevésbé hoztak a protestantizmus követőivel szemben. Ez általánosságban elmondható, de mindenre találunk kivételeket, például a pietisták közül is találni számos kereskedőt, akik mégis a szerény keresztény értékeket vallják. A protestáns felekezetekre azonban jellemző volt, hogy szembefordultak a normával, a megszokottal, amik bár jelentéktelennek tűnhettek, viszont történelmileg elindította őket a változás és a fejlődés irányába. A spanyolok is észrevették már, hogy a kálvinizmus például élénkítő hatással bírt a kereskedelmi beállítottságra. Felmerül a kérdés, hogy miért pont a gazdagok akartak szembeszegülni a megszokottal és a reformációt pártolni.⁶⁸

Weber a kapitalizmus szellemét Benjamin Franklin idézetével illusztrálja, aki önéletrajzi könyvében ír róla. Miszerint aki a szabadidejét arra is fordíthatta volna, hogy munkával megkeressen 10 schillinget, és ehelyett lustálkodott, az gyakorlatilag kidobott az ablakon 10 schillinget. A pénznek gyarapító ereje van, pénz pénzt szül, aki elpazarol 10 schillinget, az megfosztotta magát attól a profittól, amit abból a pénzből szerezhetett

⁶⁸ Weber, Max 1995: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. (Ford. Józsa Péter, Lissauer Zoltán, Somlai Péter.) Cserépfalvi, Budapest 25-37. oldal

volna. Ez a kapitalista szellem lényegében egy felfogásmód, amelynek nem egyénekben, hanem emberek csoportjában kellett létrejönnie, és saját maga fejleszti és neveli a benne található munkásokat és vállalkozókat. A profitszerzés itt az emberi élet céljának tekintendő és nem csak az anyagi létszükségleteknek a kielégítése.⁶⁹

Weber állítja, hogy a kapitalista szellem, szerzési ösztön már korábban is létezett, például az ókori Rómában, viszont náluk üzemszerű, racionális tőkefelhalmozás még nem alakult ki. Több zökkenőbe is ütköztek, melyek közé tartozik a tradicionalizmus. Ez azt jelenti, hogy az átlagos munkásnál, amikor bért emeltek annak a reményében, hogy azzal ösztönözzék a több munkára – ezzel szemben ez fordítva sült el, mivel kevesebb ledolgozott órával ugyanazt a pénzt megkereste, amely eddigi létszükségleteit fedezte. Ez a hozzáállás rendszerint jellemző volt a kapitalizmus előtti időkre.⁷⁰

Tehát azt ki lehet jelenteni, hogy a vállalkozások pusztán gazdasági formája, a magas forgótőkeszükséglet és a könyvvitel módja miatt kapitalista jelleget öltött már. Ellenben ha a vállalkozók szellemét vesszük figyelembe, azt mondhatjuk, hogy nagyban tradicionális felfogással álltunk szembe. Egy momentumban azonban bekövetkezett a változás, amikor is a nagykereskedők jellemzően fiatal fiaik elköltöztek a falvakba, ahol jellemzően összegyűjtöttek parasztokat, és munkásokat neveltek belőlük. Áttértek arra, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljenek a kiskereskedőkkel és a vevőkkel is, akiknek az ő igényüknek megfelelően kezdtek termelni. A profit és a tömeges termelés lett a mérvadó, így a konkurenciát választás elé állítva: alkalmazkodás és úszás az árral, vagy ragaszkodás a régihez és bukdácsolás. Ezeknél az eseteknél nem a tőke jelentette a különbséget, hanem egy újfajta gondolkodásmód, amelyet lényegében a kapitalizmus szellemének is lehet nevezni. Éppen ezért akik ezeket az újításokat meghozták, általában azok a józan eszű, de vakmerő újítók, akik átadták magukat ennek az új érzésnek és mertek változtatni.⁷¹

Eleinte negatív hatással bírt az ilyesfajta törtető gondolkodásmód és szerzési vágy a vallási köztudatban, sőt manapság, és már Weber idejében is, ezen emberek többsége

⁶⁹ uo. 37-44. oldal

⁷⁰ uo. 48-52. oldal

⁷¹ uo. 59-60. oldal

vallási közönyösséget mutatott. És a vallásos körökben is ez egy inkább megtűrt viselkedés volt, mint elvárás. Idővel ez a megtűrt viselkedés átalakult a gazdasági racionalizálás folyamataként az úgynevezett hivatássá. A hivatás, mint kifejezés a német „Beruf” szóból ered. Ez katolikus körökben lényegében nem is vált ismertté, viszont a protestantizmusban annál inkább. Luther híveinél terjedt el először ez a kifejezés, aztán a többi protestáns felekezet is átvette. A protestantizmusban a túlvilági, nem kézzel fogható dolgok háttérbe kerültek, és az evilági materiális cselekedetekben találta meg a hangsúlyt, amelynek a munka, a hivatás adta meg az alapját.⁷²

Luthernál a hivatás egyfajta kötelességként jelenik meg, és a felebaráti szeretet kifejező eszközeként aposztrofálható. A hívek között elterjedt az, hogy a világi hivatásvégzés által nyerhetik el Isten tiszteletét, mindegy az, milyen munkát végez a bizonyos személy, csak csináljon valamit. Azonban Luthert sem szabad közvetlenül a „kapitalista szellem”-mel azonosítanunk, ugyanis megvetette az uzsorásokat és a kamatszedőket, akik pusztán kapzsi nyereségszerzés céljából tevékenykedtek. Csakugyan, mint más protestáns vallásoknál is ugyanez a jelenség figyelhető meg, egyikük sem tekintette a nyereségszerzésre való vágyat fő erkölcsi értékének. A munkájuk vezérmotívuma csakis a lelki üdvösség volt, tehát csupán vallási indítékaik vezettek a gyakorlatban az erkölcsi céljuk és a tanításuk gyakorlati következményeihez. Ezáltal kijelenthető, hogy a reformáció kulturális eredményei javarészt a reformátorok tevékenységeinek nem szándékos következményei voltak.⁷³

Mielőtt még részletesebben rátérnénk az aszketikus protestantizmus hivatásetikájára, a vallási háttereit is érdemes tisztázni. Ehhez 4 vallás tartozik: kálvinizmus; metodizmus; pietizmus; és az felnőttként keresztteltekők mozgalmak. Amely a legtöbb követőt vonzotta magához, az a kálvinizmus volt, ami a fejlettebb nyugat-európai országokban terjedt el. Lutherrel ellentétben Kálvin úgy gondolta, hogy Isten kegyelme nem elveszíthető, és nem lehet újra elnyerni például gyónással, tehát a predesztinációt, vagyis az eleve elrendelést hitték. Ezért a gyónás szentsége nem létezett náluk, ami az egyik legfőbb különbség a lutheranizmussal szemben. Az emberek működtek Isten akarata szerint és nem Isten volt az emberekért. Mivel az akkori emberek egyik legfontosabb

⁷² uo. 70-78. oldal

⁷³ uo. 78-92. oldal

szívügyét Isten kegyelmének elnyerése jelentette, ezért a lelkiismeretes befele fordulásuk egy elmagányosodást eredményezett. Viszont pont ez vezetett oda, hogy társadalmilag előnyt szerezzenek. Ugyanis a legfontosabb nekik Isten volt, aki megkövetelte a hívektől, hogy társadalmilag aktívak legyenek, ami a munkájuk által nyert értelmet, és ezáltal a munkamegosztás jelentette felebaráti szeretet lett a döntő. Az egyszerű hívő ember fő célja az volt, hogy úgymond kiválasztott legyen, és ezáltal kegyelmet kapjon Istentől, ám ez korántsem volt egyértelműen eldönthető, hogy ki is kiválasztott. Külsőleg semmilyen megkülönböztető jeggyel nem bírtak, ám a cselekedeteik és főként jótetteik révén nagy lépést tehettek az üdvözülés érdekében. A kálvinizmusban tehát sokkal inkább magára van utalva az egyén a lutheránusokkal szemben, ahol Istennek nagyobb hatalma van az emberek sorsának eldöntésében. Feloldozást sem nyerhetett a bűnbocsánata által, mert náluk rendszerként kellett ezeknek a viselkedéseknek működniük, éppen ezért az evilági életük nagyban tudatos és racionalizált volt. A lutheránus és a katolikus bűnbocsánat nem ösztönözte a híveket arra, hogy mindennapi életüket is racionálisan, kiegyensúlyozottan éljék.⁷⁴

A pietizmus Hollandiában és Angliában terjedt el elsőként, de német területeken vált igazán meghatározóvá. A puritán egyházakhoz tartozott, mint a kálvinizmus, viszont idővel az evangélikus lutheranizmushoz kezdett közeledni. A racionális életvezetés nekik is a feladatuk volt, viszont kevésbé vették komolyan, mint a kálvinisták, és a gyónás szentségét is megtűrték, mintsem ellenezték. Elterjedt körükben, hogy már az evilági életben Istenhez akartak kapcsolódni, amely a túlvilági üdvözülés és a racionális életvezetés helyett az evilági üdvözülésre való törekvésbe, egy már-már hisztérikussá alakuló vallásosságba csapott át. Ez ahhoz vezetett, hogy a világtól elidegenedett szektákat és a kommunizmusra hajazó kolostori szerzetesrendeket alakítsanak ki.⁷⁵

A metodizmus a német pietizmusra hasonlít leginkább, náluk is érzelmi jellegűnek számított a vallásosság, viszont a behódoltság, és bűnösség érzés kevésbé nyilvánult meg

⁷⁴ uo. 94-128. oldal

⁷⁵ uo. 148-160. oldal

bennük. Az evilági üdvözülést hitték, amihez ugyan nélkülözhetetlenek voltak a felebaráti jócselekedetek, mégis a racionális életvezetésükre negatív hatással volt.⁷⁶

A kapitalizmus keletkezésének szempontjából a pietizmusnál és a metodizmusnál lényegesebb és a kálvinizmus után a második legfontosabb a felnőttként keresztkedők, vagyis az anabaptisták csoportja. Közülük is kiemelkedett a kvékerek szektája, mely Angliából gyökerezik. Hitük az őskereszténységhez nyúlik vissza, melynek fő eleme volt a kinyilatkoztatásba vetett bizalmuk, tehát hogy az isteni szellem egyes személyekhez eljön amolyan útmutatás formájában. Ezáltal írásos irányelvekre nem támaszkodtak, a kinyilatkoztatásokat minden hívőnek lehetősége volt meghallania a hite által. Jellemzően kerültek a világot és a magukba vetett hitük és bizalmuk volt a meghatározható a világi javak visszautasításával.⁷⁷

A predesztinációt elvetették és a befelé fordulásra ösztönözték az embereket, úgy gondolták, ha lenyugszik a személy és cselekedeteit a nyugaltság és megfontoltság jellemzi, akkor nyerik el üdvösségüket, és ezáltal kaphatnak Isten általi sugallatot. Ezáltal, hogy csendesen a világtól és a politikától elzárkóztak, ez megmutatkozott az életvezetésükben, és kihatott a hivatásszerűen végzett munkára is. Általánosságban elutasították a fegyverhasználatot és a politikai semlegességük miatt állami hivatalokat sem vállaltak, tehát más jellegű állásokat töltöttek be. A náluk kialakult hivatásvégzés alapjaiban segítette a kapitalizmus létrejöttét, amiről később bővebben szót fogok ejteni, előljáróban annyi említésre méltó, hogy a becsületesség és a lelkiismeretesség nagyban hozzájárult ehhez.⁷⁸

Hogy a gyakorlatban milyen hatással volt az aszketikus gondolkodásmód a kapitalizmus létrejöttére, az angol puritanizmus példáján keresztül lehet a legegyszerűbben megérteni. A hivatás gondolatát leginkább ők vették komolyan. Aszkézisuk ellenzett minden olyan törekvést, amely mulandó javak megszerzését szolgálja, megvetették azokat, akik hasztalanul élnek, vagy beletörődnek a gazdagságukba, és ezáltal nem törekednek a szent életre. Legsúlyosabb bűnnek tekintették az elfecsérelt időt, amelyet nem a gyarapodásra

⁷⁶ uo. 162-165. oldal

⁷⁷ uo.166-172. oldal

⁷⁸ uo. 175-178. oldal

használtak fel, mert csak azzal érhatték el Isten kegyelmét. Legfeljebb 8, de inkább a napi 6 óra alvást tekintették megfelelőnek, ennél több már időpocsékolásnak számított. Tehát Isten kedvébe aktív gyarapodást szolgáló tettekkel tudtak csak járni.⁷⁹

A munka volt az az aszketikus eszköz, melyet csak a nyugati kultúrák tartottak fontosnak. Úgy gondolták, hogy a munka által megelőzhető mindenfajta kísértés, ami alá a nemi vágy is tartozik, mert a házasságon belüli nemi élet is csak az Isten által elrendelt gyarapodásnak az eszközét szolgálta. Náluk a hivatás a lutherizmussal ellentétben nem egy előre megírt forгатókönyv, amelybe bele kell törődni, hanem Isten akarata, a gyarapodás elősegítésére. Csakis a hivatásszerűen, racionálisan végzett munka volt az elfogadott, az alkalmi munkát, ami sok esetben elkerülhetetlen, egy nem kívánatos köztes állapotnak tekintették, mivel az ilyen munkákból éppen a racionális rendszeresség hiányzott, amelyet Isten elvárt.⁸⁰

A sportokhoz is erős nemtetszésüket nyilvánították ki, főleg miután I. Jakab uralkodó törvénybe iktatta a „Book of sports” című könyvét, amely konkrétan a puritánizmus gyengítésére szolgált. Ezentúl a vasárnapi pihenőnapra is engedélyezték a sportokat, mely felborította a puritán aszketikus rendszert. Alapvetően a sport önmagában nem jelentett gondot számukra, de annak is egy racionális célt kellett szolgálnia, csupán élvezeti eszközként megvetendőnek számított. Ezáltal úgy tűnhet, hogy a kultúra számukra megvetésre volt csak méltó, amely cseppet sem igaz, ugyanis a teológiai témájú kulturális programokat, művészeteket rendszerint támogatták, amely a vallásukhoz kapcsolódott. Viszont a babonákhoz kapcsolódó, tudományos alapokra nem támaszkodó ünnepeket, mint például a karácsonyt is, egyenesen megvetették.⁸¹

Összességében tehát az evilági protestáns aszkézis a haszontalan, főként luxuscikkek ellen működött és lecsökkentette a fogyasztást. Továbbá a javak megszerzésének hagyományos gátlásait oldotta fel, és a nyereségszerzést egy más formára emelte, amely nemcsak egy megtűrt tevékenység volt, hanem egyenesen Isten akarata. Ezáltal ez az

⁷⁹ uo. 180-186. oldal

⁸⁰ uo. 187-193. oldal

⁸¹ uo. 203-205. oldal

aszkézis a birtoktárgyak irracionális használata ellen irányult, és a gyakorlatban hasznos, gyarapító felhasználásukat bátorította.⁸²

A kapzsiság és a birtoklás rosszindulatú felhasználása önmagában megvetendő volt, de ezzel az aszkézisükkel ezt a jóra való törekvés érdekében megtehették, amely a munkához való elhivatottságot jelentette. Az aszkézis legfontosabb megkövetelése a hivatásszerűen, racionálisan végett munka volt, aminek az etikai megbecsülése volt a legösztönzőbb velejárója annak érdekében, hogy az az életfelfogás elterjedjen, amit ma a kapitalizmus szellemének nevezünk.⁸³

Ennek az életfelfogásnak az volt a legfontosabb velejárója, hogy tőkeképződést eredményezett. Ez a szerzésvágy felszabadítása és a fogyasztás korlátozása révén születhetett meg, a birtokjavak hasznos felhasználása a tőkebefektetést hozta magával.⁸⁴

Weber úgy tartotta, hogy amint a kapitalizmus utat tör magának a vallásos aszkézis által, a vallások elvesztik korábbi jelentőségüket az emberek mindennapjaiban. Ezt azzal indokolta, hogy a nagy vallási mozgalmak által előrelendült gazdagság csak akkor tudott igazán kifejlődni, amikor már túl voltak az emberek a nagy vallási lelkesedés csúcspontján. Ezzel az látszik beigazolódni, hogy ez csak az előmozdítója volt ennek a hatalmas folyamatnak. Ezzel rengeteg újdonsült polgári vállalkozó lépett a porondra, de megnövekedtek a társadalmi különbségek is. A javak egyenlőtlen elosztásáról a különböző vallások nagyrészt hasonlóképpen vélekedtek. Mégpedig nemcsak elfogadták a koldulást, hanem még ösztönözték is, ezáltal a gazdag rétegek a nekik szánt apróbb adományokkal is jócselekedeteket hajtottak végre, amivel Isten kedvébe jártak.⁸⁵

Weber szerint tehát ez az aszkézis átalakította a világot, ahol a világi javak az emberek felett hatalomra jutottak. A kapitalizmus szerinte megszületett, amelynek már nincs

⁸² uo. 211. oldal

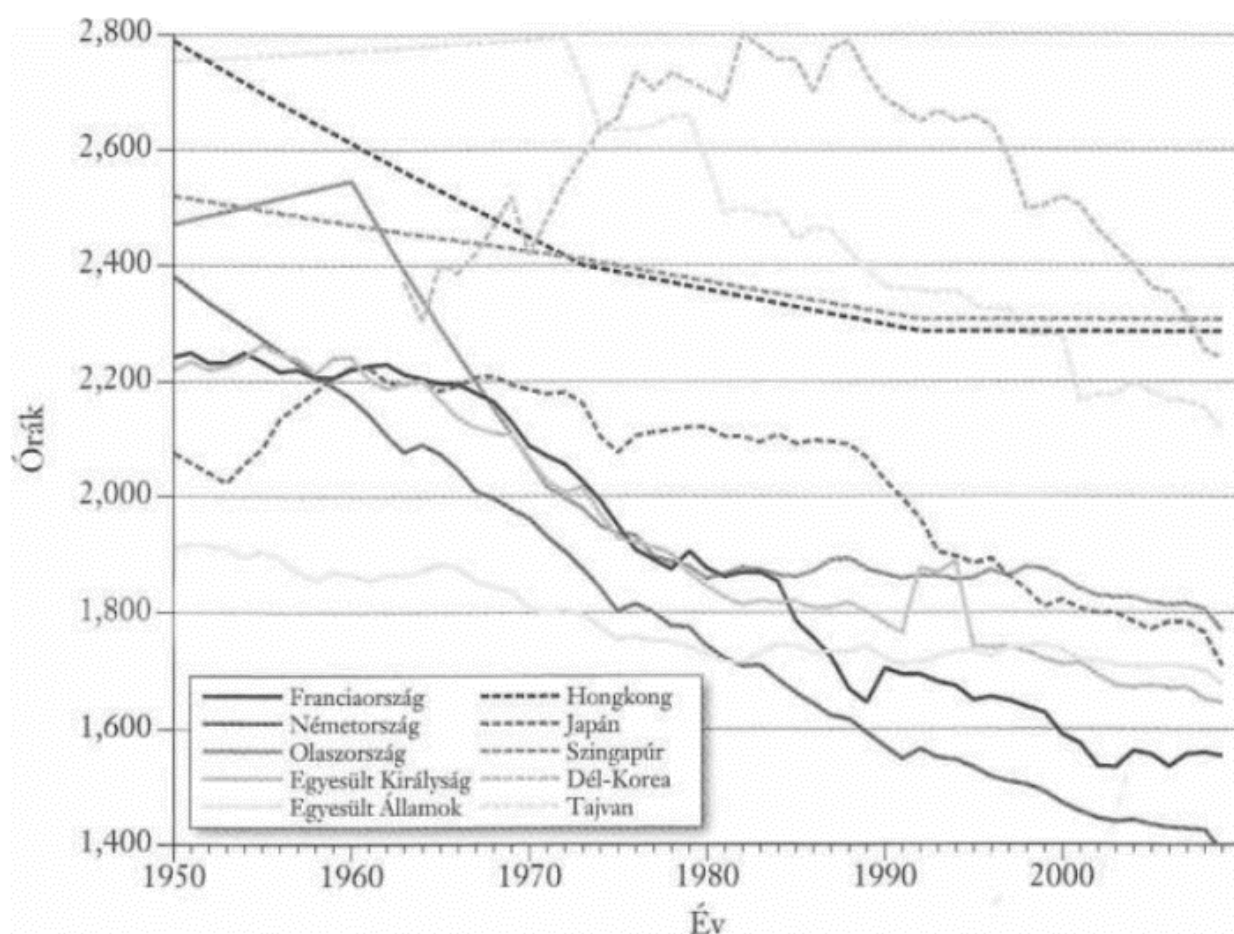
⁸³ uo. 212. oldal

⁸⁴ uo. 213-216. oldal

⁸⁵ uo. 217-220. oldal

tovább szüksége támaszra az aszkézis formájában, ami ezzel szépen lassan eltűnik az emberek mindennapjaiból.⁸⁶

Európa hosszú évszázadokig a kapitalizmus központja volt, mára azonban ez teljesen megváltozott, sőt általánosságban elmondható, hogy jóval kevesebbet dolgoznak az amerikai és ázsiai térségekhez viszonyítva. Jóval tovább ülnek az iskolapadban és korán nyugdíjba is vonulhatnak. Szintén kiemelendő, hogy a korábbi időszakokhoz hasonlóan a vallás egyre minimálisabb szerepet tölt be az európaiak életében. A következő ábrán (1.ábra) az egyes nyugati országok évi munkaóráinak az összehasonlítását ábrázoltam az egyes ázsiai országokhoz képest:

3. ábra: Munkaórák száma Nyugaton és Keleten⁸⁷

⁸⁶ uo. 224. oldal

⁸⁷ Ferguson, Niall 2011: Civilizáció. A Nyugat és a többiek. Scolar, Budapest, Második kiadás. 322. oldal

2000 és 2009 között az Egyesült Államokban egy átlagos munkavállaló évente 1711 órát dolgozott. Ez a szám azért csökkent, mert a pénzügyi válság miatt sok munkavállaló kevesebb órát dolgozott. A német munkavállalók átlagosan 1473 órát dolgoztak, ami valójában 16%-kal kevesebb. Az amerikaiak és európaiak közötti munkaidő-különbség kicsi volt még 1979-ben, sőt, akkoriban az átlag spanyol munkavállaló több órát dolgozott, mint egy átlagos amerikai. Azóta azonban az európaiak által ledolgozott órák száma ötödével csökkent. Az ázsiaiak által ledolgozott munkaórák száma szintén csökkent, viszont még mindig ugyanannyit dolgozik egy átlag japán munkás, mint az átlag amerikai, ezzel szemben 39%-kal többet dolgozik egy átlagos dél-koreai. Szingapúrban és Hongkongban nagyjából egyharmadával többet dolgoznak az emberek, mint az amerikaiak évente.⁸⁸

E szerint megvalósult Weber szekularizációs hipotézise, miszerint a kapitalizmus szelleme elpusztította azt a protestáns etikát, amely megalkotta azt. Mindemellett a materializmus pedig nem csupán felülkerekedett, de teljesen el is rontotta a korábban említett aszketizmust. Vannak, akik a hanyatlás fő okai közé sorolhatják a médiát és az abban megjelenő pszichológiai befolyás fokozottabb jelenlétét a mindennapokban, mellyel könnyedén tudnak hatni az azt fogyasztó közösségekre. Ezt úgy értem, hogy számos olyan médium és tevékenység jelent meg, melyek a társadalmat negatív irányba befolyásolják (pl. konzumidiotizmus, pornográfia, film és zenekultúra stb.) Mindenesetre érdemes kiemelni, hogy bár az amerikai társadalom és gazdaság is többé kevésbé azonos fejlődési folyamatokon ment keresztül, mint az európai, mégsem vehető észre olyan szintű hanyatlás, mint Európában, sőt. Mára mind gazdaság, mind szellemi tudás tekintetében túlléptek Európán. Erre magyarázatot adhat az, hogy az Amerikai Egyesült Államokban továbbra is hatalmas jelentősége van a protestáns vallásnak és istenfélő magatartásnak, különösen a protestáns nézeteknek. Az amerikai egyházakra egy bizonyos szintű rámenősség is jellemző, akik elkötelezetten harcolnak a lélekért. Az európai vallási felekezetekre jellemző egyfajta merev prédikálás, mellyel szemben az amerikai lelkipásztorok a biblia tanításait előszeretettel ültetik modern, akár popkulturális helyzetbe. Ezzel jóval érdekesebbé téve a fiatal generáció számára is. Ezek alapján kijelenthető, hogy a kapitalizmus fénykorában, a 19. században a vallás és az etika meghatározó volt. Mára ezek egyre inkább jelentőségüket veszítik a társadalmakban,

⁸⁸ uo. 312-322. oldal

melynek a veszélye, hogy a gazdasági folyamatokat egyre nagyobb mértékben a tőke és a kapzsiság befolyásolja, az etikus viselkedés egyre inkább háttérbe szorul.⁸⁹

A kapitalizmus Kínában is egyre nagyobb népszerűségnek örvend, ezáltal felmerül a kérdés, hogy a protestáns etika is ezt a tendenciát mutatja? A China Partner és a sanghaji East China Normal University készített egy felmérést, miszerint ma megközelítőleg 40 millió protestáns keresztény él Kínában, kiknek a száma 1949-ben alig félmillió volt. Egyes becslések szerint ez a szám még több is lehet. Érdekes tény tehát, hogy ma majdhogynem több a keresztények száma Kínában, mint Európában. A világ legnagyobb biblianyomdája is náluk található, és egyre több templom is épül ott. Ha ez a trend folytatódik, akkor lehetséges az is, hogy 30 év múlva a kínai lakosság 20-30 százalékát keresztények fogják kitenni. Az első templomot Kínában 1299-ben építették. A második hittérítőhulám a XVII. század elején következett be. A XVIII. század elején már 300000 keresztény élt Kínában. Azonban 1724-ben a császár kiadott egy rendeletet, amely a keresztények kiűzéséről és vagyonuk elkobzásáról szólt. A XIX. században a keresztények harmadik hulláma is megérkezett hozzájuk missziók formájában a Londoni Missziós Társaság által. A XIX. században is voltak próbálkozások a hit térítésére, de a kínai uralkodók ezt mindvégig ellehetetlenítették, időnként halálbüntetés formájában is. Azonban van egy Vencsou nevű kínai város, ami Sanghajtól délre fekszik Csöcsiang tartományban, amiről úgy tartják, hogy a legnagyobb munkamorállal rendelkező város Kínában. A szegények és a gazdagok körét is átjárja a munka szeretete, és keményebben, illetve többet is dolgoznak, mint az amerikaiak. Itt az állam behatása elenyésző, a piacot tekintve szabadság uralkodik. Ami a legmeglepőbb itt viszont, hogy a nyugati munkaetikán kívül a protestáns hitet is átvették. Rengeteg új templom épül, 1982-ben újraindították a Szárazföldi Misszió által 1877-ben megépített, majd a kulturális forradalom alatt bezárt templomot, mely most egy 1200 fős gyülekezettel büszkélkedhet. 2002-ben a lakosságuk 14 százaléka vallotta magát kereszténynek, de azóta az arányuk folyamatosan növekszik. Itt is megpróbált mindent a kormány a vallási ellehetetlenítés érdekében, például 1997-ben keresztet eltávolítására szólította fel a kormány a hivatalnokokat, de mindhiába. Vencsout nem hiába hívják a Kínai Jeruzsálemnek. Egyre több kínai nagyvállalkozó és híres személy is áttért a keresztény hitre, sokuk szerint a kommunizmusból a kapitalizmusba való hirtelen áttéréshez a kereszténység ad nekik erőt

⁸⁹ uo. 321-334. oldal

a nehezebb napokon. Számos kommunista kínai vezető belátta, hogy a Nyugat azért lehetett olyan erős az elmúlt évszázadok során, mivel a kereszténység jelentette a kultúráját, amely egy bölcsőt biztosított a kapitalizmus keletkezése és fejlődése érdekében, később pedig a demokratikus politikát is nagyban elősegítette.⁹⁰

Dolgozatom e fejezetében a kapitalizmust pozitívan bemutató elméleteket vizsgáltam, melyet megelőzőtt Marx és Engels szocialista elképzelése. A két gazdasági rendszer összevetése után a bemutatott nézőpontok és elméletek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy bár a kapitalizmus intézménye sem hibátlan, még sincs egy olyan gazdasági rendszer, mely ennél jobban tudott volna működni. A szocialista tervalapú gazdálkodás tapasztalatai mind azt mutatják, hogy e gazdálkodási formák hosszú távon nem voltak fenntarthatóak. Ennek okát elsősorban abban látom, hogy mind a két rendszer államilag van központosítva. Ez azt jelenti, hogy a politikai vezetés döntései határozzák meg az ország gazdasági folyamatait és irányvonalait, mely egy meglehetősen zárt, akár elmaradott gazdasági berendezkedést eredményezhet. Ha visszagondolunk a kommunista gazdálkodásba, mely a második világháború után jellemezte az ún. szovjet-blokk gazdaságait, az tökéletesen igazolhatja ezen állítást. A rendszerváltozást követően, amikor a nyugati eszmék és a gazdasági kapitalizmus megjelentek ezen országokban, a gazdaság és a társadalom teljesen átalakult. Egy olyan hirtelen és gyors modernizáció és külföldi piacok felé történő gazdasági nyitás következett, melyet ezek az országok nehezebben tudtak adaptálni. Ennek oka, hogy a kommunista gazdasági berendezkedések, csakúgy, mint az ókori berendezkedések, meglehetősen merevek voltak, melyek az adott időszakban, az adott feltételek mellett effektíven tudtak működni, a változásokra azonban nem tudtak kielégítő és gyors választ adni, mely a rendszer instabilitásához vezetett. Ezekkel szemben a kapitalizmus hosszú évszázadok alatt folyamatosan változott és mindig a piac és az aktuális társadalmi és politikai tendenciák kihívásaihoz alkalmazkodott. Ezért úgy vélem, hogy nincs olyan rendszer, mely képes volna a kapitalizmus megdöntésére.

⁹⁰ uo. 335-346. oldal

4. A KAPITALIZMUS EREDMÉNYEI

A kapitalizmus megjelenése nem csupán gazdasági, de társadalmi szempontból is markáns változásokat hozott. Az egyik ilyen pozitív változás, melyet a kapitalizmus elhozott, az a személyes felszabadulás, avagy individualizmus. Önmagában ez a fogalom nem csupán pozitív töltettel rendelkezik, mert magánban foglal egyfaja önző magatartást is, mely során az egyének nagy mértékben saját érdekeikkel és céljaik elérésével foglalkoznak. Az individualizmus nem csupán egy elmélet, hanem társadalmi gyakorlat és gondolkodásmód, mely az egyéni autonómia elérésére törekszik. Pl. ide sorolhatjuk azt is, hogy nem csak akkor házasodhatunk meg, ha választottunkat mások is jóváhagyják. Az individualizmus nem csupán az egyének, de az intézmények területén is megjelenik. Egyre több olyan intézmény alakul, melyek bizonyos jogok és bizonyos csoportok védelmét tűzik ki célul. Az ilyen jogi intézmények elsődleges feladata az esélyegyenlőség elősegítése és a diszkrimináció háttérbe szorítása. Erre szintén egy jó példa lehet az emberi sokszínűséget, pl. az LMBTQ jogokat védő szervezetek megjelenése. A kapitalizmus kialakulásának idején a nemi identitás nem volt még kérdés, nem volt egy olyan meghatározó jelenség, mint napjainkban. Ahogyan korábban is jeleztem, a kapitalizmus többek között ezért is egy meglehetősen jó és lecserélhetetlen rendszer, mert az új típusú kihívásokat és problémákat felismeri és alkalmazkodik azokhoz.⁹¹

A kapitalizmus világszintű jelenséggé vált, bár bizonyos területeken eltérő módon működhet, azt kijelenthetjük, hogy ahol működik, ott óriási anyagi gazdagságot tudott felhalmozni. A kapitalizmus nem csupán a gazdagságot, de a fejlődés reményét is magában hordozza, ugyanis a kevésbé fejlett gazdaságok azt várják a kapitalizmustól, hogy annak segítségével ők is elérhetik azt a szintű ipari fejlettséget, melyet más országok már elértek. E fejlődés feltétele a gazdasági növekedés, melyet az egyes országok GDP-jének változása tud alátámasztani. Ezt igazolni látszik, hogy kisebb-nagyobb visszaeséseket, válságokat leszámítva a világ gazdasága az elmúlt közel egy évszázadban folyamatos fejlődést mutatott. Ez valóban köszönhető annak, hogy ezalatt az időszak alatt fokozatosan szinte az egész világon érvényesülni tudott a kapitalizmus, azonban nem

⁹¹ Berger, Peter L. 1992: A kapitalista forradalom. Gondolat Kiadó, Budapest 132-165. oldal

önmagában ennek köszönhető ez a jelenség, ugyanis nem szabad megfeledkezni a modernizáció és új piacok megjelenéséről sem, melyek a kapitalizmust együttesen alkotják. Az elmúlt évszázadban olyan iparágak jelentek meg, illetve nőttek markáns léptékben, mint az autóipar, megjelent az informatikai szektor és a robotizáció is. Szintén megállapítható az is, hogy a kapitalista modellben a gazdasági fejlődésnek köszönhetően a népesség életszínvonala is növekedni tud, sokkal nagyobb mértékben, mint arra képes volt a szocialista modellben. Ezen állítás, miszerint az életszínvonal növekedni tud a kapitalista modellben önmagában igaz, azonban különbséget kell tenni a két rendszer között. A szocializmusban a társadalmi egyenlőség minimum olyan fontossággal bír, mint a fejlődés. Ennek érdekében bár lassabb a gazdasági fejlődés, de nincs akkora szakadék az egyes társadalmi csoportok között, mint a kapitalizmusban. A kapitalizmus számára ugyanis a legfőbb cél a gazdasági fejlődés, ennek értelmében azonban nagyon mély szakadékok alakulhatnak ki a tőkével rendelkező és a szegényebb rétegek között. Ezt azonban a megfelelő politikai szabályozással lehet irányítani, ill. szabályozni. Abból azonban, hogy fejlődni tud a gazdaság, egyenesen következik, hogy a munkaerőre is egyre nagyobb szükség lesz. Mivel egyre nagyobb mennyiségű tőke van bizonyos iparágakban, így a munkavállalóknak is jóval nagyobb esélyük van arra, hogy magasabb, munkakörükhöz alakított fizetésekért dolgozhassanak. Mindez hozzá segíti az államokat ahhoz, hogy egy jóléti modell ki tudjon alakulni.⁹²

A kapitalizmus jelensége az Európai Unió területén is meghatározó, így fontosnak tartom e gazdasági integráció keretein belül bemutatni, hogyan hatott ezen intézmény a kontinens helyzetére.

A második világháború után a 19. századig virágzó, és a világ elitjébe tartozó európai kapitalista gazdaságok válságba kerültek. Betudható ez javarészt annak a 40 millió emberáldozatnak, amely az európai lakosság csaknem 10 százalékát jelentette, kiknek nagy része felnőttkorú dolgozó férfi volt. Ezen felül a háború számos fizikai pusztítással is járt, Európa infrastruktúrájának és vasúti hálózatának csaknem fele megsemmisült, a művelhető földterületek a katonai műveletek és a munkaerőhiány miatt megműveletlenek maradtak. Az addig a kontinens gazdasági motorját alkotó Németországra rendkívüli hadisarcot róttak a vesztes háború után, és gyárainak egy részétől megfosztották. Kelet-

⁹² uo. 167-202. oldal

Európában a pusztítás addig nem ismert méreteket öltött, Lengyelország ipari, bányászati és mezőgazdasági kapacitásának 30 százaléka megsemmisült, Magyarországot a történelem során a legmagasabb infláció érte 1946-ban. A korábbi gyarmattartó birodalmak, mint Franciaország, Hollandia, Belgium és Nagy-Britannia, annak ellenére, hogy a győztes oldalon álltak, nem tudták megtartani gyarmataikat. 1960-as évek elejére a hatalmas brit birodalom elveszítette korábban megszerzett területeit, és az afrikai gyarmatok is mind elérték függetlenségüket.⁹³

A nyugati országok mindegyike célul tűzte ki a normálishoz való visszatérést. No de mit is jelentett a normalitás? Lényegében a 19. századot, melyben a szabadkereskedelmi rendszer volt meghatározó, és ami a század végére a különböző és főként az importált termékekre bevezetett vámok miatt megszűnt. A gazdasági gyengülést fokozta a nagy gazdasági világválság, amely önmagában megrengette a kapitalista világrendet. Az első világháború után Európa GDP-je csak nagyon kis mértékben tudott növekedni, a XX. század elejére már az Egyesült Államok vált a világ vezető gazdasági hatalmává. Ráadásul a Szovjetunió megalakulása és a bolsevik forradalom komoly ideológiai kihívást okozott a liberális kapitalista világrend számára, ami 1945 után még inkább veszélyessé vált a kommunizmus terjeszkedése és a kelet-európai szovjet megszállások miatt, ami a keleti blokk megalakulásával jutott tetőpontjára. A kommunizmus előretörése következtében felerősödött a gazdasági rivalizálás, ami a kapitalista világ gazdaságban változtatásokat hozott magával. A jóléti kapitalizmus és a javak egyenlőbbre törekvő elosztása a korábbinál nagyobb méreteket öltött. És bár voltak ellentétek az országok között, nagy átlagban elterjedt az ingyenes szociális- és egészségbiztosítás, és az ingyenes oktatás is.⁹⁴

Európának sürgős összefogásra, és külső segítségre is szüksége volt ahhoz, hogy elkezdjen újra építkezni. Az immár gazdaságilag és pénzügyileg is világvezető Egyesült Államok kezdeményezett az ügy érdekében, amelynek ugyan nem csak filantróp, hanem önös érdekei is fűződtek a segítséghez, mivel így újabb piacokat hódított meg, ösztönözte a kereskedelmet. Ezáltal sikerült tovább erősítenie gazdasági szerepét. A fejlett tőkés ország elkezdte egy összehangolt együttműködésen alapuló nemzetközi rendszer

⁹³ Berend T., Iván 2021: Az Európai Unió története. Kossuth Kiadó, Budapest 23-27. oldal

⁹⁴ uo. 27-33. oldal

kiépítését, melynek az első lépcsőfoka a Nemzetközi Valutaalap megteremtése volt 1944-ben. Ez egy olyan pénzügyi rendszer volt, aminek tagjai mind hozzájárultak a közös pénzügyi források előteremtéséhez, és anyagi támogatást nyújtott a rászoruló országoknak.⁹⁵

Megoldandó problémát jelentett a német kérdés, melyet eleinte úgy akartak kezelni, hogy megfosztják ipari kapacitásaitól, és mezőgazdasági államot alakítanak belőle. Ám hamar világossá vált mind a nyugat-európai országok, mind az Egyesült Államok számára, hogy egy gazdaságilag erős Németország nélkül Európa többi része sem fog megfelelő ütemben fejlődni.⁹⁶

Európa nagyszabású segélycsomagot is kapott Amerikától a Marshall-segély formájában, ami 1948 tavaszán lépett életbe. Ez lehetővé tette a kedvezményezett országok számára, hogy a háború alatt keletkezett mérleghiányukat és a beruházásaikat fedezzék, de ezen felül ösztönözni próbálták általa a közös gondolkodást és döntéshozatalt amely által lehetőség nyílt a szabadkereskedelmi rendszerhez és a nemzetközi együttműködéshez való visszatéréshez.⁹⁷

A korábban még szkeptikus, és Németországtól félő Franciaország is belátta, hogy szükség van a németek iparára a gazdasági integráció beindításához. Ezáltal fokozatosan létrejött egy német-francia tengely, ami az integráció fő alkotóeleme lett. Ennek kiteljesedéseként a Benelux államokkal és Olaszországgal közösen létrehozták a Montánuniót, vagyis az Európai Szén- és Acélközösséget (ESZAK). Az ESZAK gazdasági dimenzióját tekintve fontos megemlíteni, hogy közös piac kialakítását célozta meg a tagállamok között a szén és acél szektorban, mely magában foglalta a hatósági árak kiküszöbölését, a vámok és vám jellegű korlátozások lebontását. Viszont ez nem bizonyult sikeresnek, a kitűzött céljait nem tudta elérni, nem sikerült a közös piac létrehozása.⁹⁸

⁹⁵ uo. 33-34. oldal

⁹⁶ uo. 35. oldal

⁹⁷ uo. 37-38. oldal

⁹⁸ uo. 91-94. oldal

1957. március 25-én találkozott az ESZAK-ot megalapító hat ország képviselője Rómában, amikor a Római Szerződés értelmében aláírtak egy alkotmányt az Európai Gazdasági Közösség (EGK) létrehozásáról, azzal a szándékkal, hogy egy még szorosabb egységet teremtsenek egymás között, ezzel biztosítva a gazdasági és társadalmi fejlődést. A Római szerződés előírta a tagországok között a vámok és kereskedelmi korlátok fokozatos eltörlését a szabadkereskedelmi rendszer létrehozása céljából, amely 10 év alatt jött létre. Ezen felül a tőke és a munkaerő szabad mozgása is napirendre került.⁹⁹

A gazdasági integráció kiteljesedésének az Európai Unió 1993-as megalapítása tekinthető, amelynek alapokmányát az immár 12 EGK tagország írta alá egy évvel korábban a maastrichti szerződés értelmében. Mára már 27 tagországgal rendelkezik, melybe a csatlakozások hullámokban érkeztek. Az első bővítés 1973-ban zajlott le, amikor Nagy-Britannia hosszú huzavona, és az Egyesült Államoknak szorgalmazásának eleget téve csatlakozott korábbi kereskedelmi társaival, Írországgal és Dániával. A második bővítési hullám az 1980-as években történt meg, amikor is a geopolitikai értelemben fontos országok, vagyis Portugália, Görögország és Spanyolország csatlakoztak a közösséghez. Esetükben azért jött el viszonylag későn a csatlakozás ideje, mivel korábban diktatórikus jellegű társadalmi berendezkedések voltak, amiket csak a 70-es évek közepén sikerült megdönteni.¹⁰⁰

A Szovjetunió bukása valamint a hidegháború vége után a 90-es évektől egy újabb lendületet vett a bővítés. Az 1990-es években a korábban semleges, de gazdaságilag fejlett és gazdag országok népszavazások útján döntöttek a csatlakozás mellett, vagy ellen. 1995-ben Svédország, Finnország és Ausztria csatlakozott, Norvégia és Svájc leszavazták a csatlakozást, viszont nekik is sikerült integrálódniuk, ugyanis közvetlenül jelen vannak az egységes piacon. A 2000-es években Közép-Kelet-Európa és a Baltikum 13 országa csatlakozott, köztük Magyarország is 2004-ben. Az ő esetükben számos politikus és gazdasági elemző úgy véli, hogy egyes országok esetében túl korán zajlott le a csatlakozás. Ugyanis a korábbi keleti blokk tagjai esetében nem zajlott le a demokratizálódás folyamata, nem hagytak nekik elég időt a felzárkózásra. Ezen országok társadalma és politikai elitje is jellemzően szkeptikusak az integráció egyes

⁹⁹ uo. 97. oldal

¹⁰⁰ uo. 158-171. oldal

mechanizmusával szemben és fenyegetve érzik magukat a külföldi behatásoktól. Erre gyakorlati példa a Visegrádi Négyek jelenléte, ami Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia szövetségét takarja, akik ugyan élvezik az Európai Unió által nyújtott támogatásokat, de rendszeresen támadják azt, és céljuk egy különálló piac létrehozása.¹⁰¹

Összességében tehát a gazdasági integráció Európában számos előnnyel járt és nagy szerepet játszott a háború utáni újjáépítésben. A háború utáni első húsz év a gazdaság helyreállításáról szólt, amely gazdasági csodaként híresült el a köztudatban. Az integráció folyamata az 1950-es években kezdődött, de igazán elmélyülni az egységes piac kialakulásakor tudott az 1990-es évek elején, amelyet a közös valuta bevezetése tovább erősített néhány évre rá, amely a kereskedelem növekedését nagy mértékben elősegíti. Az integráció hatása Európában a termelékenység, a belső kereskedelem és a tőkefelhalmozás növekedését hozta magával. A fejlődés mértéke azonban eltérő volt az egyes országokban, a növekedés a kevésbé fejlett országokban, főként Közép-Európában volt a leggyorsabb, ami az Európai Unió támogatáspolitikájának és a működőtőke-beáramlásnak volt köszönhető. Elemzések kimutatták, hogy az egy főre eső GDP növekedése Magyarországon, Szlovéniában, Ausztriában, Litvániában és Lettországon volt a legmagasabb, egyedül Görögországban csökkent a GDP az EU-tagállamai közül. Az integráció eredményességét mutatja, hogy a második világháború utáni óriási szakadék Európa és az Egyesült Államok között számottevően redukálódott, a korábbi 50 százalékos jövedelemszintkülönbség 37 százalékra csökkent. Ez a szám noha nagynak tűnhet, mégsem az, ha figyelembe vesszük, hogy Európán belül még mindig jelentős különbségek vannak. Másrésről Európában a ledolgozott heti munkaórák száma 20 százalékkal kevesebb, mint Amerikában, és a fizetett szabadságuk száma is több. Az Európai Unió szerkezetét tekintve modernizálódott és jelentős változásokon esett át, a mezőgazdaság és az ipar részaránya a termelésen belül csökkent, a banki szektor és a szolgáltatások váltak a legfőbb ágazattá, melyeknek részaránya EU-n belül 75 százalékra emelkedett. A világ többi tájához és Amerikához képest is az EU-ban a jövedelemelosztás relatíve egyensúlyban van, az integráció társadalmi jólétet is hozott magával, ami

¹⁰¹ uo. 178-181. oldal

olcsóbb, helyenként pedig ingyenes oktatással és egészségbiztosítással jár. A szociális hozzájárulások tekintetében az EU a 28 százalékot is elérte 2016-ra.¹⁰²

Ahogy láthatjuk, a mai Európai Unió gazdasági rendszerének kialakulása hosszadalmas és konfliktusokkal tűzdelt folyamat volt. Azonban ahogyan láthattuk, a kapitalista gazdaság elemeit felhasználva a részes államok együtt fejlődést tudtak felmutatni, ezáltal ismételten a nemzetközi gazdaság meghatározó szereplőjévé válva. A fenti bemutatás óta számos esemény történt. Dolgozatom szempontjából arra szeretnék rámutatni, hogy az Európai Unió számos olyan, hozzá képest gazdaságilag elmaradott tagállamot felvett soraiba, ahol a második világháborút követően diktatúra, ill. szovjet típusú kommunista vezetés uralkodott. A békés vagy erőszakos rendszerváltásokat követően szinte minden európai ország (köztük Magyarország is) a Közösséghez kívánt csatlakozni. Több évtizeddel a csatlakozások után véleményem szerint kijelenthetjük, hogy ha tagállami szinten eltérő mértékben is, de sikerült számos tagállamban egy kapitalista jóléti modellt felépíteni.

Szintén a kapitalista rendszer működése mellett érvel az Európai Unió gazdasági integrációja is. A második világháborút követően a fokozatosan egyre szorosabbá váló együttműködés hatására a közösség, valamint annak tagállamai könnyedén ismét a világ vezető gazdaságai között találták magukat. Az Európai Unióba csatlakozni tudtak olyan országok is, akik a második világháborút követően kommunista, diktatórikus rezsimek irányítása alatt álltak. Ezen országok gazdasága nem csupán kommunista elvek alapján működött, de a nyugati gazdaságoktól jócskán el is maradt. A kapitalista gazdaság megszervezésével és bevezetésével, valamint az elmúlt időszakban az Európai Unió által nyújtott segítséggel mára ezek a gazdaságok is részesei tudnak lenni a fejlett világpiaci körforgásnak.

¹⁰² uo. 293-303. oldal

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatomban két vizsgálati kérdést jártam körbe. Az első fejezetben azt vizsgáltam, hogy az antik kapitalizmus mennyire volt tekinthető a ma ismert kapitalizmus előfutárjának, illetve, hogy reális esély volt-e arra, hogy az ekkor működő rendszerekből organikusan kifejlődjön a 16. században kialakuló kapitalizmus. Véggkövetkeztetésül azt vontam le az adott rendszer elemzését követően, hogy a vizsgált ókori gazdasági berendezkedés magasan a legfejlettebb volt korában, ahol egy szigorú szabályok alapján kiépített belső és külső piacok felé irányuló gazdaság működött. Ennek ellenére mégsem bizonyítható, hogy ez a berendezkedés a kapitalizmus előfutára lett volna, valamint az sem elképzelhető, hogy ha a Nyugat-római Birodalom nem omlik össze, akkor képes lett volna a modern kapitalizmussá fejlődni, melynek két főbb oka van. Ezek közül az első, hogy a kapitalizmusban a tőke túlnyomó része magánkézben van, ezzel ellentétben az ókori birodalmakban az állam rendelkezett minden vagyonnal. Szintén érdemes megvizsgálni, hogy maga a tőke létezett-e az ókori gazdaságokban. Marx szerint nem beszélhetünk a 16. század előtt tőkéről, ugyanis ekkor nem keletkezett a kereskedelem során értéktöbblet. Elsősorban az elfoglalt területeken talált és megtermelt kincsekkel kereskedtek, új terméket nem állítottak elő. Mindezekén túlmenően ennek a kornak és rendszernek a szellemisége sem tette volna lehetővé, hogy kialakuljon a modern kapitalizmus. Ezek a rendszerek ugyanis az általuk elfoglalt területek kizsákmányolásából éltek, az ott élő embereket rabszolgamunka keretein belül kényszerítették, hogy dolgozzanak a birodalom gazdagsága érdekében. A modern kapitalizmusban valóban a tőkések rendelkeznek a tőkével és ők „dolgoztatnak” egyéneket annak érdekében, hogy számukra előállítsák a tőkét termelő javakat és szolgáltatásokat. Ez azonban nem elnyomáson, hanem szabad akaraton működik, mely során a munkát végző egyén fizetést és egyéb juttatásokat kap munkájáért.

Ezt követően pedig arra kerestem a választ, hogy van-e olyan másik kompetens rendszer, ami meg tudná dönteni a kapitalizmust. Elsődlegesen a szocialista és kapitalista gyakorlati rendszer bemutatására és elemzésére került sor dolgozatomban, végül arra a következtetésre jutottam, hogy bár a kapitalizmus sem egy tökéletes rendszer, még sincs ennél hatékonyabban és jobban működő rendszer. Ezt alátámasztja, hogy a második világháború után létrejövő kommunista, tervgazdaságon alapuló rendszerek sem voltak képesek fennmaradni. A szocialista blokk megszűnését követően az államok mind a

nyugati, kapitalista berendezkedések irányába mozdultak. Véleményem szerint sokatmondó Bernstein korábban bemutatott nézőpontja is, miszerint a meglévő kapitalista rendszert nem lehet azonnal szocialistára leváltani, hanem folyamatosan kell az egyes lépéseket, ill. aspektusokat „csepegtetni” a kapitalista rendszerbe, így nem fog feltűnni a társadalom számára, hogy szocialistává vált. Véleményem szerint ez egy meglehetősen érdekes felvetés, mely feltételezheti azt is, hogy az uralkodó kapitalista szemlélet nem fogadná el a szocialista elveket, ezért kell titokban, fokozatosan bevezetni azt.

Dolgozatomban továbbá bemutatásra kerültek azok az elméletek, melyek a kapitalizmus létrejöttének okait taglalják. Először Jánossy Ferenc elméletét mutattam be, aki szerint a tőkének a szekunder szférából a primer szférába történő beáramlása jelentette azt a pillanatot, amely lehetővé tette, hogy a tőke akkumulálódni tudjon és ezzel kezdetét vegye az a folyamat, melynek végeredménye a kapitalizmus keletkezése. Immanuel Wallerstein elméletei alapján a modern világgazdasági rendszer keretein belül kell vizsgálni a kapitalizmus keletkezésének körülményeit, melyet nem nemzetállami szinten, hanem globálisan kell értelmezni. Szerinte a centrum területek azok, ahol a politikai és gazdasági uralom koncentrálódik, éppen ezért itt alakult ki jelentős mértékű tőkebázis, melyet főként a periféria területeinek kizsákmányolásával szereztek meg. Végül Max Weber tanait vizsgáltam, aki vallási alapokra helyezte a hangsúlyt. Szerinte a protestáns vallási etika hozott létre egy olyan változást a hívei között, akiknél kialakult egy bizonyos kapitalista szellem és a racionális életvezetés.

IRODALOMJEGYZÉK

Berend T., Iván 2021: Az Európai Unió története. Kossuth Kiadó, Budapest

Berger, Peter L. 1992: A kapitalista forradalom. Gondolat Kiadó, Budapest

Bernstein, Eduard 1989: A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai. Kossuth Kiadó, Budapest

Diederiks, H. A.; Lindblad, J. Th.; Noordam, D.J.; Quispel, G. C.; de Vries, B. M. A.; Vries P. H. H. 1995: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. Osiris Kiadó, Budapest

Ferguson, Niall 2011: Civilizáció. A Nyugat és a többiek. Scolar, Budapest, Második kiadás

Jánossy, Ferenc 1979: Az akkumulációs lavina megindulása. Magvető Kiadó, Budapest

Jeszenszky Erik: Eduard Bernstein In. Korunk 1933 Január online elérhető: https://epa.oszk.hu/00400/00458/00279/1933_01_5872.html letöltés ideje: 2023 05. 02

Karl Marx és Friedrich Engels művei 23. kötet: Marx, Karl 1967: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. 1. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957–1988

Karl Marx és Friedrich Engels művei 46. kötet: Marx, Karl 1972: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai

Marx, Karl – Engels, Friedrich 1998: Kommunista kiáltvány, Scolar Kiadó, Budapest

Polányi, Károly 1984: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Gondolat Kiadó, Budapest

Rosa Luxemburg: A revizionizmus gyakorlati következményei és általános jellege. In: Társadalmi reform vagy forradalom? Első rész online elérhető: <https://www.marxists.org/magyar/archive/luxemburg/1908/tarsadalmi-reform-vagy-forradalom/ch02/05.htm> letöltés ideje: 2023 05. 02

Takó Ferenc: Egyszer volt? Hol nem volt? Marx és Weber a kapitalizmusról In: Korall, 19. évfolyam, 72. szám, 2018, 39-68. oldal

Wallerstein, Immanuel 1983: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Kiadó, Budapest

Wallerstein, Immanuel 2010: Bevezetés a világrendszer-elméletbe. Eszmélet Alapítvány / L'Harmattan Kiadó, Budapest

Weber, Max 1987: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. kötet (Ford. Erdélyi Ágnes.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Weber, Max 1995: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. (Ford. Józsa Péter, Lissauer Zoltán, Somlai Péter.) Cserépfalvi, Budapest

Wood, E. M. 1999: The Origin of Capitalism. Monthly Review Press, New York

ABSZTRAKT

A dolgozat célja a kapitalizmus elméleti bemutatása és keletkezésének ismertetése. A bevezetést követően az első fejezetben az úgynevezett „antik kapitalizmus” bemutatása történik, mely kapcsán megfogalmazódik az első kutatási kérdés, miszerint az antik kapitalizmus mennyire volt tekinthető a ma ismert kapitalizmus előfutárjának, illetve, hogy reális esély volt-e arra, hogy az ekkor működő rendszerekből organikusan kifejlődjön a 16. században elterjedő kapitalizmus. Végül az a konzekvencia vonható le, hogy az ókori görög és római gazdaságok, bár fejlettségükben és intézményrendszerükben messze túlszárnyalták az addig ismert gazdasági berendezkedéseket, nem kapcsolhatóak elméleti síkon a modern kapitalizmushoz. Ebben a fejezetben a kapitalizmus keletkezésének okait Jánossy Ferenc elméletének részletes bemutatásával világítom meg.

A második fejezet célja nem más, mint bemutatni a kapitalizmus legfőbb kritikai megközelítéseit. A fejezetben megismerheti az olvasó Karl Marx nézeteit, melyet Eduard Bernstein revizionista, valamint Immanuel Wallerstein világ-rendszer elmélete követ.

A harmadik fejezet a kapitalizmus polgári elméleteivel és kialakulásával foglalkozik. E fejezet amellett, hogy részletesen bemutatja Werner Sombart, valamint Max Weber elméleteit, arra keresi a választ, miszerint létezik-e olyan másik kompetens rendszer, ami meg tudná dönteni a kapitalizmust. A fejezet végére a kutatási kérdésre az a válasz született, hogy jelenleg nincs olyan rendszer, mely jobban tudna működni a vizsgált rendszernél.

A negyedik fejezetben a kapitalizmus főbb vívmányain túl az Európai Unió gazdasági integrációjának rövid elemzése következik, mely bemutatja, hogy a kapitalista országok hogyan tudtak fejlődni, valamint meghatározó világpiaci szereplővé válni.

Az összefoglalás a korábban feltett kutatási kérdések összegzésével és a levont konzekvenciák vizsgálatával zárul.

ABSTRACT

The aim of the thesis is the theoretical presentation of capitalism and description of its origins. After the introduction, the first chapter presents the so-called "Ancient Capitalism". The first research question appears in this chapter, which is how ancient capitalism could be considered the forerunner of the capitalism we know today, and whether there was a real chance that the systems operating at that time would organically develop into the system that spread in the 16th century. Finally the conclusion can be drawn that the ancient Greek and Roman economies, cannot be theoretically connected to modern capitalism, although in their development and institutional system far surpassed the economic systems known until then. In this chapter, the origins of capitalism are detailed through the presentation of Ferenc Jánossy's theory.

The purpose of the second chapter is to present the main critical approaches to capitalism. In this chapter, the reader can learn about the views of Karl Marx, followed by the revisionist Eduard Bernstein and the world-system theory of Immanuel Wallerstein.

The third chapter deals with the bourgeois theories and development of capitalism. In addition to presenting the theories of Werner Sombart and Max Weber in detail. This chapter also looks for the answer whether there is another competent system that could overthrow capitalism. At the end of the chapter, the answer to the research question was that there is currently no system that can work better than the system under investigation.

The fourth chapter begins with a brief presentation of the main achievements of capitalism. This is followed by a brief presentation of the economic integration of the European Union, which shows how the capitalist countries were able to develop and become a dominant player in the world market.

The thesis ends with a summary of the previously asked research questions and an examination of the consequences drawn.